

Історія Росії

6

клас

Підручник

для загальноосвітніх організацій

За редакцією

академіка РАН А.В. Торкунова

В двох частинах

Частина 1

Рекомендовано

Міністерством освіти

і науки Російської Федерації

Тирасполь

2024

УДК 373.167.1:94(47)

ББК 63.3(2).я72

I90

Автори:

М. М. Арсентьев, О. А. Данилов, П. С. Стефанович, О. Я. Токарева

Методичний апарат складено О. В. Івановим

Переклад з російської на українську мову **І. О. Бронич**

Історія Росії. 6 клас. Підр. для загальноосвіт. організацій. В 2 ч. Ч. 1 / I90 [М. М. Арсентьев, О. А. Данилов, П. С. Стефанович, О. Я. Токарева]; за ред. академіка РАН А. В. Торкунова; переклад з рос. на укр. мову І. О. Бронич. – Тирасполь: ІРОіПК, 2024. – 128 с.: іл., карти.

Підручник висвітлює ключові питання історії Росії з найдавніших часів до початку XVI в. Він створений відповідно до вимог Історико-культурного стандарту та ФДОС основної загальної освіти. З урахуванням сучасних досягнень вітчизняної і світової історичної науки автори викладають ключові події вітчизняної історії.

Вперше у шкільному підручнику дається синхронізація історичного процесу. Значну увагу приділено питанням культури та побуту. Головним результатом вивчення курсу має стати духовно-моральний розвиток школярів, формування в учнів російської громадянської ідентичності та патріотизму.

Цей підручник складається з двох частин і відкриває лінію підручників з вітчизняної історії.

УДК 373.167.1:94(47)

ББК 63.3(2).я72

ISBN 978-5-09-037939-7(1)

ISBN 978-5-09-037940-3(общ.)

© Видавництво «Просвещение», 2016

© Художнє оформлення.

Видавництво «Просвещение», 2016

Всі права захищені

© ІРОіПК, переклад, 2024

Зміст

<i>Вступ. Наша Батьківщина — Росія</i>	6
<i>Розділ I. Народи і держави та території нашої країни в давнину</i>	9
§ 1. Давні люди і їх зупинки на території сучасної Росії	10
● Неолітична революція. Перші скотарі, землероби, ремісники. <i>Матеріал для самостійної роботи і проектної діяльності</i>	15
§ 2. Утворення перших держав	19
§ 3. Східні слов'яни та їх сусіди	26
<i>Розділ II. Русь у IX – першій половині XII ст.</i>	35
§ 4. Перші звістки про Русь	36
§ 5. Становлення Давньоруської держави	39
§ 6. Правління князя Володимира. Хрещення Русі	49
§ 7. Руська держава при Ярославі Мудрому	56
§ 8. Русь при спадкоємцях Ярослава Мудрого. Володимир Мономах	64
§ 9. Суспільний устрій і церковна організація на Русі	69
● Місце і роль Русі в Європі. Матеріал для самостійної роботи і проектної діяльності	77
§ 10. Культурний простір Європи і культура Русі	84
§ 11. Повсякденне життя населення	93
<i>Розділ III. Русь в середині XII – початку XIII ст.</i>	99
§ 12. Політична роздробленість на Русі	100
§ 13. Володимиро-Суздальське князівство	108
§ 14. Новгородська республіка	117
● Південні і південно-західні руські князівства. Матеріал для самостійної роботи і проектної діяльності	123

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Шановні шестикласники!

Підручник для вас — головний навігатор при одержанні інформації. До підручника включено два варіанти текстів: традиційні параграфи і матеріали для самостійної роботи і проектної діяльності.

Перед кожним параграфом вміщено питання або два питання (значок). Працюючи з текстом параграфів, ви обов'язково знайдете відповіді на ці питання. У кінці всіх параграфів є розділ «Підсумуємо», який допоможе вам дізнатися, чи правильно ви відповіли.

Питання і завдання всередині параграфів відмічені значком .

Вони дозволять пригадати раніше вивчений матеріал з курсів історії, суспільствознавства, літератури, географії та ін.

Ілюстративний ряд підручника допоможе вам наочно уявити образ періодів історії Росії, що вивчаються. Це фотографії древніх предметів, споруд, різних зображень. Є і репродукції творів художників ХІХ — початку ХХІ ст. До деяких ілюстрацій подані питання і завдання.

У ряді параграфів є рубрика «Історія в особах: сучасники», в якій розміщені короткі відомості про відомих історичних діячів різних країн світу, які жили приблизно в один час. Ви дізнаєтесь, хто був сучасником Ярослава Мудрого, Олександра Невського, Дмитра Донського й інших діячів вітчизняної історії.

Питання і завдання після параграфів розподілені на два рівні. «Питання і завдання для роботи з текстом параграфа» спрямовані на закріплення вивченого матеріалу.

При роботі з рубрикою «Думаємо, порівнюємо, міркуємо» вас чекають власні дослідження, роздуми і дискусії з важливих проблем

вітчизняної історії і т.д. Виконати більшість з таких завдань можна лише з залученням додаткових джерел інформації, перш за все матеріалів Інтернету. Такі питання і завдання помічені значком .

Виконання всіх завдань цієї рубрики не є обов'язковим.

Багато проблем історії Росії продовжують викликати суперечки вчених. Про деякі з цих проблем ви дізнаєтесь з рубрики «Історики сперечаються» (знак) в кінці розділів.

У кінці більшості параграфів під рубрикою «Вивчаємо документ» представлені тексти двох видів. Це уривки з історичних джерел і вилучення з робіт учених. Працюючи з документами, ви зможете побувати в ролі історика-дослідника.

Велике значення при вивченні історії має робота з картами. Цьому присвячена окрема рубрика у кінці більшості параграфів (знак). За потреби можна використовувати карти не тільки з підручника, але й з історичних атласів, настінні карти й електронні карти.

У кінці кожного розділу представлені узагальнюючі питання і завдання до них. Разом із вчителем, батьками перегляньте його і оберіть для себе тему, над якою будете працювати протягом певного часу. Можна придумати і власну тему.

У завершальній частині підручника розміщені довідкові матеріали. Це словники термінів і персоналій, історична хроніка і список важливих історичних джерел. Там же ви знайдете список рекомендованої літератури та інтернет-ресурсів.

Бажаємо успіху!

ВСТУП

НАША БАТЬКІВЩИНА — РОСІЯ

Ви відкриваєте підручник, за допомогою якого будете вивчати історію нашої Батьківщини — Росії. Сьогодні Росія — одна з найбільших держав світу. Як підростаючі громадяни своєї країни, ви будете частіше замислюватися над долею Росії, її місцем у світовій історії, над її минулим, теперішнім і майбутнім.

Ви вже познайомилися з історією Давнього світу і Середніх віків. Основна увага при цьому приділялася вивченню історії зарубіжжя. Тепер ви визнаєте про найбільш важливі події з минулого своєї Батьківщини. Історія Росії сягає корінням у глибоку давнину. Вона більш близька нам, тому що її героями є наші предки. Знайомлячись з історією рідної країни, ми знаходимо в ній приклади діяльності людей, які гідні захоплення і наслідування, в той же час у нашій історії були важкі, навіть трагічні часи, що залишили свій слід у пам'яті народу. Покоління людей, що жили в минулі століття, незримо пов'язані і з нашим часом.

Наша Батьківщина займає величезну територію. Вона розташована на північному сході Євразії (Європи та Азії). Уральські гори ділять Росію на великі частини: європейську й азіатську. На всій цій території споконвіку проживало багато племен і народів, які належали до різних мовних сімей.

Значна частина стародавнього населення належала до індоєвропейської мовної сім'ї, яка розпалася на кілька груп. У центрі та півночі Східної Європи проживали предки балтів, германців, слов'ян. Степові райони здавна населяла інша група індоєвропейців — племена, які розмовляли іранськими мовами. До іранської мовної групи належали і численні племена, що мешкали на півдні Сибіру.

Східний Сибір освоїли племена, що належали до урало-самодійської мовної сім'ї. Багато самодійських племен міцно осіли на півночі. Племена, які говорили фіно-угорськими мовами, в незапам'ятні часи пересунулися з Сибіру до Приуралля і далі на захід — до Східної Прибалтики, пізніше до Центральної Європи. Значна частина їх поширилася по всій лісовій смузі Поволжя і на території між Волгою та Окою.

Частина населення країни належить до алтайської мовної сім'ї. Найбільш численною у цій сім'ї є тюркська мовна група. Прабатьківщина тюрків перебувала у Центральній Азії. Звідси вони розселилися на північ, у Сибір, на захід, до Уралу і Волги, а потім — у Причорномор'я, на південь, у Середню Азію.

Особливою мовною зоною є Кавказ. Гірські хребти перешкоджали активному пересуванню племен, тому тут з найдавніших часів проживають в основному споконвічні жителі цих місць, які говорять різними мовами. Багато хто з них об'єднаний у кавказьку мовну сім'ю.

Класифікація деяких мов

Сім'ї мов	Групи мов	Назви деяких мов
Індоевропейська	Слов'янська	Білоруська, болгарська, македонська, польська, російська, сербська, словацька, словенська, українська, хорватська, чеська
	Балтійська (балтська)	Латиська, литовська
	Іранська	Курдська, осетинська, персидська, таджицька
	Вірменська	Вірменська
Урало-самодійська	Самодійська	Ненецька, енецька
	Фіно-угорська	Угорська, карельська, мансійська, марійська, мордовська, удмуртська, фінська, хантська, естонська
Алтайська	Тюркська	Азербайджанська, алтайська, балкарська, башкирська, казахська, карачаївська, киргизька, кримсько-татарська, кумицька, ногайська, татарська, тувинська, турецька, туркменська, узбецька, хакаська, чуваська, якутська
	Монгольська	Бурятська, калмицька, монгольська
	Тунгусо-маньчжурська	Нанайська, евенкійська
Кавказька	Картвельська	Грузинська
	Адиго-абхазька	Абазинська, абхазька, адигейська, кабардинська, черкеська
	Нахсько-дагестанська	Аварська, даргінська, інгушська, лакська, лезгінська, чеченська

Історія численних народів, що населяють територію нашої країни, є складовою історії Росії. Кожен народ зробив свій внесок у розвиток культури, мови, господарства, тобто формування російської цивілізації.

У 6 класі ви вивчатимете період із давніх часів до початку XVI ст. Відновити хід давно минулих подій допомагають *історичні джерела*. Історичними джерелами називаються будь-які залишки старовини: фрагменти житла та шматочки одягу, прикраси, монети, предмети повсякденного побуту, малюнки та картини, книги, рукописи і навіть усні перекази. Основним джерелом вивчення вітчизняної історії IX–XIV ст. є *літописи* — записи подій, що відбувалися, складені за роками. Розповідь про події кожного року зазвичай починалася словами «в літо», тобто в рік. Літописи містять відомості про походження східних слов'ян, про зачатки у них державної влади, про взаємини слов'ян між собою та з іншими народами та країнами. У тканину розповіді впліталися різні *перекази, тексти договорів і законів*, інші документи, більшість з яких дійшли до нас лише у літописному викладі. Але літописи відбивають передусім історію держави. Вони не можуть дати повної картини побуту, вдачі, звичаїв людей того часу. Значне місце у відтворенні рис життя наших предків належить *археології* — науці, що вивчає минуле за пам'ятками матеріальної культури (знаряддя праці, начиння, зброї, житла, поселення, місця поховання і т. д.). Основний метод роботи археологів — розкопки. На допомогу вченим приходять також *лінгвістика* — наука про мову, *фольклористика* — наука, що вивчає народну творчість (билини, казки, прислів'я, пісні, танці). Ці та інші науки є своєрідними помічниками історика.

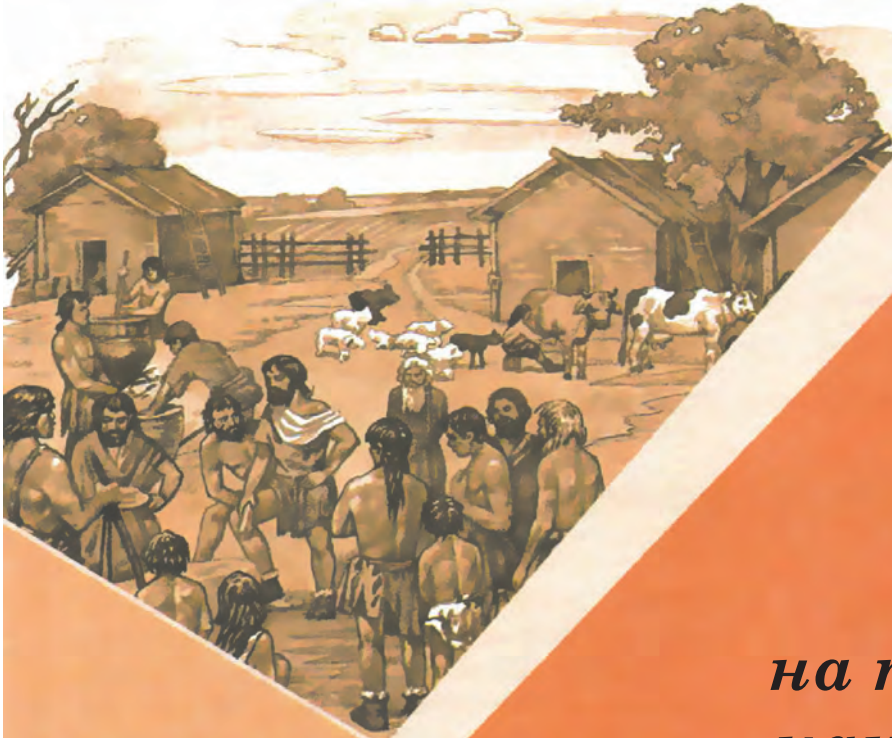
Для сучасної людини дуже важливо знати історію своєї країни, основні події та імена видатних людей, розуміти причини та наслідки їхньої діяльності. Новий підручник допоможе вам у цьому.

Автори намагалися показати, що історія Росії завжди була і залишається сьогодні *невід'ємною частиною світової історії*, впливає на неї.

Одне з важливих завдань підручника — показати *історико-культурне розмаїття Росії*, розкрити походження і зміст основних загальноросійських символів і традицій, що об'єднують наш народ.

Багатовікова *історія російської культури* залишила нам не тільки величні храми, неповторні ікони, найкращі зразки світової літератури, а й допомагає сьогодні краще зрозуміти хто ми, до чого прагнемо, яких помилок минулого нам слід уникати.

Бажаємо вам успіхів у вивченні історії нашої Батьківщини!

*Народи
і держави
на території
нашої країни
у давнину*

I

§ 1

СТАРОДАВНІ ЛЮДИ ТА ЇХ СТОЯНКИ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ РОСІЇ

Як первісним людям вдалося вижити та заселити територію сучасної Росії?

1. Поява людей на території сучасної Росії

Коли і на якій території, на думку вчених, з'явилися перші люди?

Найдавніші люди почали заселяти територію нашої країни з незапам'ятних часів. Нещодавно вважалося, що вони з'явилися приблизно 700 тис. років тому на Північному Кавказі, де був теплий, м'який клімат, багатий рослинний і тваринний світ. Проте археологічні відкриття останніх десятиліть змусили уточнити це датування. Нещодавно в центральному Дагестані і на Таманському півострові були виявлені сліди перебування стародавньої людини, вік яких від 500 тис. до 1 млн років.

Стародавні люди нічого не вирощували, а добували та привласнювали те, що було створено природою. Вони полювали на звірів, ловили комах та земноводних, збирали плоди, ягоди, їстівні рослини. Таке господарство називають *привласнювальним*.

Людина вміла підтримувати вогонь, хоча ще не навчилася його добувати. Знаряддя праці були примітивними, їхній набір невеликий. Люди робили свої знаряддя праці та зброю з дерева, кістки, але основним матеріалом був камінь — передусім кремній. З нього робили ручні рубила, скребла, гострокінцевики. Найдавніший період існування людини називають *кам'яним віком*. Тривало це століття багато тисячоліть. Кам'яний вік вчені ділять на три великі періоди: стародавній кам'яний вік — *палеоліт*, середній кам'яний вік — *мезоліт* і новий кам'яний вік — *неоліт*.

Життя було сповнене небезпеки, вижити поодиночку було неможливо. Люди об'єднувалися у невеликі групи по 20–30 осіб. Разом легше було добувати їжу, захищатися від хижих тварин, підтримувати та охороняти вогонь. Всі члени колективу були рівні між собою, а їжа, незалежно від того, ким і як вона була здобута, ділилася порівну.

Життя було сповнене небезпеки, вижити поодиночку було неможливо. Люди об'єднувалися у невеликі групи по 20–30 осіб. Разом легше було добувати їжу, захищатися від хижих тварин, підтримувати та охороняти вогонь. Всі члени колективу були рівні між собою, а їжа, незалежно від того, ким і як вона була здобута, ділилася порівну.

Кам'яне знаряддя стародавніх людей, знайдене археологами

2. Найдавніші стоянки людини на території сучасної Росії

Значна частина території сучасної Росії була заселена ще в давнину. Про це свідчать відкриття археологів.

До епохи початку палеоліту належать близько 60 стоянок стародавньої людини, виявлені в районі села Костенки під Воронежем. Вік їх оцінюється у 35–45 тис. років. Тут знайдено не тільки знаряддя праці, а й численні прикраси і твори найдавнішого мистецтва. У тому числі не тільки скульптурні зображення тварин, але й всесвітньо відомі так звані «палеолітичні венери» — невеликі фігурки жінок, виготовлені з каменю чи кістки. На деяких з них видно зображення жіночих прикрас. Костенки — одне з найдавніших відомих нам поселень у Європі.

Ще одна стоянка стародавньої людини — Сунгір — знаходиться під Володимиром. Її вік становить близько 25 тис. років. Тут археологи виявили численні фрагменти виробів древніх людей. Жителі Сунгірі полювали на мамонтів, північних оленів, бізонів, коней, вовків та росомак. Учені відновили одяг цих людей. Він виявився дуже схожим на традиційний одяг нинішніх корінних північних народів Європи. Поверхню одягу жителі древньої Сунгірі багато прикрашали дрібними бусинками з кістки мамонта. З цього ж матеріалу виготовляли браслети. У похованнях виявлено і списи з наконечниками з кістки мамонта. Одна з копій завдовжки 2,4 м.

Стародавні люди не тільки полювали і займалися збиранням, але і вміли відображати своє життя в мистецтві. У Каповій печері на Південному Уралі (Башкирія) в 1959 р. виявили десятки малюнків, що зображають мамонтів, носорогів, коней та інших тварин. Крім малюнків тварин, учені виявили зображення якихось таємничих трикутників, сходів, косих ліній. Малюнки в Каповій печері були намальовані в різні періоди. Найдавніші з них відносяться до періоду палеоліту. Подібні малюнки знайдено також у печерах на півдні Франції та Іспанії.

Не так давно в Денисовій печері на Алтаї археологи відкрили стоянки стародавніх людей, які там жили близько 50 тис. років тому. Вивчаючи знайдені залишки «денисівців» і порівнюючи їх із залишками неандертальців, вчені встановили, що «денисівці» та неандертальці жили в один

Мешканець однієї зі стоянок у районі села Костенки.

Реконструкція М.М. Герасимова. Російський вчений М.М. Герасимов першим розробив спосіб реконструкції (точного відновлення) особи людини за її черепом

Малюнок на стіні Капової печери

Які тварини зображені на стіні?

час і контактували один з одним. При цьому «денисівці» знаходились на більш високій стадії розвитку.

З'ясуйте, хто такі неандертальці.

3. Зародження родового устрою

Близько 80 тис. років тому умови життя Землі різко змінилися. Настало похолодання — льодовиковий період. Крижаний панцир скував північні території Європи, Азії, Північної Америки.

Уздовж кромки льодовика простягалася безкрайня тундра, а південніше — холодні степи. Вимерли теплолюбні тварини та рослини. На зміну їм прийшли мамонти, бізони, шерстисті носороги, північні олені, дикі коні.

Людина з великими труднощами зуміла пристосуватися до життя в суворих умовах. Головним її заняттям, як і раніше, залишалося полювання.

Територія Росії у давнину

На полювання виходили невеликими групами. Вистеживши здобич, люди починали голосно кричати, розмахувати вогняними смолоскипами, кидати каміння, щоб загнати його в яр або спеціально викопану яму. Загнаного звіра добивали кийками, камінням та списами. Таке полювання називалося *загінним*. Вбивши величезного мамонта, бізона або носорога, люди надовго забезпечували себе ситним харчуванням, а також іншим.

Полювання на мамонта. Художник В.М. Васнецов

З'ясуйте, яка деталь картини є недостовірною.

Рятуючись від холоду, люди стали постійно використовувати вогонь, а потім навчилися і добувати його. Приготована на вогні м'ясна їжа краще засвоювалася, містила важливі для людського організму речовини. Збільшувалася тривалість життя.

Техніка обробки каменю стала досконалішою, а знаряддя праці — більш різноманітними. Сколоті по всій довжині камені мали форму ножів, пилок, тесел, шилів. Люди навчилися добре обробляти роги та кістки тварин. З'явилися голки з вушками, і людина почала шити одяг зі шкур за допомогою сухожиль тварин або рослинних волокон.

Формувався *поділ праці* між чоловіками та жінками. Полювання стало чоловічим заняттям. Жінки займалися збиранням, вели домашнє господарство. Діти допомагали дорослим. Необхідність узгоджувати свої дії на полюванні, передавати накопичений досвід сприяла розвитку мови. Життя в колективі ставало більш згуртованим та організованим.

Змінювався фізичний образ людини. Близько 40 тис. років тому остаточно сформувалася людина сучасного типу.

Що таке рід, плем'я, община?

На зміну першим об'єднанням стародавніх людей прийшов *рід*, або *родова община*, що включала кровних родичів. Майно громади вважалося загальним надбанням, всі її члени мали рівні права, питання вирішували спільно. При цьому найбільшим впливом користувалися найстарші, навчені досвідом люди. Кілька родових громад, що жили по сусідству, склали *плем'я*.

Отже, давні люди жили родами, мали у спільній власності примітивні знаряддя праці, працювали разом і порівну розподіляли продукти. Такий устрій суспільства називається *первіснообщинним ладом* або *первісним суспільством*.

Знайдені мікроліти археологами були закріплені на кінцях копій за допомогою природного бітуму

4. Удосконалення знарядь праці

Приблизно 12–14 тис. років тому закінчився льодовиковий період і встановився клімат, близький до сучасного.

Наступив період мезоліту. Зміни клімату призвели до вимирання таких великих тварин, як мамонти та шерстисті носороги. Скоротилася і кількість інших великих звірів. Люди були змушені приділяти більше уваги збиранню, рибальству.

У період мезоліту змінився характер полювання. Тварин тепер не заганяли в пастки, а влаштовували засідки, непомітно підкрадаючись до здобичі. Людина навчилася виготовляти складники знаряддя: дрібні, ретельно оброблені шматочки кам'яних пластинок (*мікроліти*) вставлялися в дерев'яні чи кістяні основи. З'явилися наконечники спис і дротиків, гарпуни, бумеранги, лук і стріли, різці для обробки дерева і кістки, скребки, риболовні снасті.

В той же час були винайдені засоби пересування — човни, лижі, сани. Люди розселялися все далі на північ. Вони дійшли до берегів Балтійського моря, а потім і до Північного Льодовитого океану.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Стародавні люди, які прийшли на сучасну територію нашої країни, пройшли у своєму розвитку такий самий шлях, як і жителі інших територій Землі.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Коли і де на території нашої країни з'явилися перші люди? 2. Дайте характеристику привласнювальному господарству. 3. Як змінилося життя людей у льодовиковий період? 4. Чому стародавні люди використовували камінь для виготовлення свого знаряддя праці? 5. Перерахуйте головні особливості первісно-общинного ладу.

Працюємо з картою

Покажіть найдавніші зупинки людини на території сучасної Росії.

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Використовуючи Інтернет і додаткову літературу, вкажіть назви зупинок первісної людини на території Росії й інших країн, крім названих у параграфі.
2. Доведіть, що найдавніші люди, що прийшли на сучасну територію нашої країни, пройшли у своєму розвитку такий самий шлях, як і жителі інших територій Землі.

3. Дізнайтеся, які найдавніші зупинки знайдені на території вашого міста, району, області, краю, республіки. Підготуйте невелике повідомлення про одну з таких зупинок.

НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ. ПЕРШІ СКОТАРІ, ЗЕМЛЕРОБИ, РЕМІСНИКИ

Матеріал для самостійної роботи
і проектної діяльності

Чому перехід до виробляючого господарства вважається найважливішою подією в історії людства?

1. Зародження землеробства, скотарства і ремесла

У якому районі Землі вперше з'явилося землеробство і скотарство?

Приблизно 5–6 тис. років тому на півдні нашої країни поступово зароджується землеробство, тобто обробка землі з метою вирощування сільськогосподарських рослин. Людина помітила, що не з'їдені нею плоди і насіння диких рослин, що потрапили в землю, дають сходи. Потім вона стала збирати, садити і вирощувати найбільш велике насіння. З'явилися спеціальні інструменти для обробки землі — мотики з кам'яними наконечниками.

Знайдений археологами дерев'яний серп із вставками мікролітів для зрізання колосків

Слідом за собакою, прирученою ще за часів палеоліту, людина одомашнила кіз, овець, свиней, корів. Однією з найважливіших подій стало приручення коня, яка вперше у світі відбулася в Південному Передураллі. На зміну полюванню прийшло скотарство, тобто розведення тварин. Почався поступовий перехід від привласнення до виробництва необхідних продуктів.

Усі ці зміни відбувалися у період неоліту. Тому вчені назвали перехід людини від привласнюючого до виробляючого господарства *неолітичною революцією*. В її основі лежало освоєння землеробства та скотарства.

Чому перехід до виробляючого господарства називають революцією?
Що хочуть підкреслити, використовуючи це слово?

Люди навчилися обпалювати глину та виготовляти керамічну посудину, прясти волокна і ткати, шити одяг із тканини. Кераміка та тканина були першими матеріалами, які людина виготовила сама.

Гончарні вироби
первісних
людей

Великі зміни у житті людей сталися з початком обробки металів — міді, бронзи, пізніше — заліза. Металеві знаряддя значно полегшили працю людини, особливо у землеробстві. Люди стали виробляти набагато більше продуктів, ніж потрібно для споживання. У них з'явилися надлишки. Поява надлишків дозволяла племенам обмінюватися продуктами. Землеробські племена стали відокремлюватися від скотарських.

Перехід людей до того чи іншого виду діяльності залежав від природно-кліматичних умов території, на яких вони проживали. У північних лісових районах європейської частини сучасної Росії та в Сибіру населення ще довго займалося полюванням, рибальством та збиранням. Скотарські племена освоювали степові простори та переходили до *кочового способу життя*. У лісостеповій смузі розселилися землеробські племена. Вони перейшли до міцного *осілого життя*. У них з'явилися поселення, схожі на міста.

З появою залізної сокири землеробство стало поширюватися не тільки у лісостеповій, але й у лісовій зоні нашої країни. Для обробки землі замість мотики стали застосовувати соху із залізним лемішем — ріжучою землею частиною. У соху впрягали домашніх тварин.

Обробка заліза і виготовлення різних предметів вимагали від людей спеціальних навичок. З'явилися *ковалі*. Крім них, були гончарі, які виготовляли посуд на гончарному крузі; ткачі, що роблять тканини. Ці люди виробляли вироби для всього племені і часто займалися землеробською працею. Вони називалися *ремісниками*.

2. Початок розпаду первісного суспільства

Відбувалися великі зміни в організації життя людей. У родових громадах та племенах виділялися *старійшини* та *вожді*. Це були люди, які користувалися загальною повагою і вибиралися всіма общинниками. Старійшини керували спільними роботами, контролювали обмін з іншими племенами, стежили, щоб люди не порушували встановлені порядки, виконували релігійні обряди. Вожді піднімали одноплемінників на захист від ворогів, очолювали військові походи. Таким чином старійшини і вожді керували своїми одноплемінниками.

З появою надлишків та розвитком обміну старійшини та вожді отримували можливість зосереджувати у своїх руках великі запаси. Вони виділялися не стільки своїм авторитетом, скільки накопиченим багатством, яке передавали у спадок дітям. Зникла колишня рівність між людьми. У громадах тепер були багаті та бідні, знатні люди та прості общинники. З'явилася *соціальна нерівність*.

Накопичення значних цінностей в одних племенах викликало в інших бажання їх відібрати. У зв'язку з цим часто виникали військові сутички між племенами. Взятих у полон ворогів тепер не вбивали, а перетворювали на рабів. Власниками рабів ставали знатні і багаті люди. Тепер вони могли не трудитися, на них працювали раби. Зароджувалася *експлуатація*, тобто присвоєння результатів чужої праці.

Удосконалення знарядь праці дозволяло окремим сім'ям господарювати самостійно. Родові узи слабшали. Нерідко окремі сім'ї залишали своїх одноплемінників і селилися в чужих громадах. На зміну родовій громаді прийшла *сусідська (територіальна)*. У такій громаді людей поєднувало не кровна спорідненість, а спільне проживання на певній території.

Поступово кілька сіл (громад) об'єднувалися під постійною владою верховного вождя. Таке об'єднання вчені називають *вождівством*. Тут уже існувала соціальна нерівність. Більш високе становище у цьому об'єднанні займали ті, хто був ближчим родичем вождя.

Племена, що мали тісні зв'язки один з одним, об'єднувалися у *союзи племен*. Союзи племен закріплювалися на певній території, яку вони вважали своєю, та захищали її від нападів сусідів. На чолі союзу ставали люди, для яких управління своєю землею та її захист були головним заняттям, — *правителі*. Вони встановлювали загальні й обов'язкові всім правила поведінки — *закони* — і стежили за їх виконанням. Порушників закону карали. Для того щоб керувати людьми і нав'язувати їм свою волю, тобто здійснювати владу, правителі створювали спеціальні збройні загони.

Всі ці зміни призводили до поступового розпаду первісно-общинного ладу та появи нової форми організації життя людей.

Селище стародавніх землеробів та скотарів.
Які заняття людей відображені на малюнку?

На зміну первісному суспільству приходить *держава*.

У процесі відмирання родоплемінних відносин люди, які жили на значних територіях, перестали відчувати себе родичами чи одноплемінниками. Відбувалося становлення *народу (народності)*, або етносу. Кожен народ говорив своєю мовою, проживав на власній території, був пов'язаний спільним господарським та культурним життям.

Поява перших міст

На Південному Уралі наприкінці ХХ ст. археологи відкрили «Країну міст». Так назвали територію, де близько 4 тис. років тому з'явилися укріплені поселення. Всі вони схожі один на одного, їхнє населення мало однакову культуру. Найперше з цих міст виникло тоді, коли у Стародавньому Єгипті будували піраміди.

У всіх містах виявлено сліди розвиненого для свого часу металургійного виробництва виробів із бронзи, майстерні гончарів, шорників (виготовляли вироби зі шкіри) тощо. В одному з міст була дощова каналізація. За межами міста споруджувалися загони для тварин. Знайдено залишки греблі, запруди, відвідних каналів. У «Країні міст» археологи відшукали найдавнішу з відомих на сьогодні колісниць.

Найвідомішим поселенням «Країни міст» є Аркаїм. Місто було оточене подвійними кільцевими стінами. Між ними проходила дорога, від неї прямі вулиці вели до центральної площі. Міські стіни, житла та громадські будівлі були зроблені з висушених на сонці цеглин та колод. У місті був примітивний водогін. За знайденими залишками вчені відновили образ мешканців Аркаїму. Вони виявилися європеїдами.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Удосконалення знарядь праці та родових відносин людей, які оселилися на території нашої країни, мало ті ж етапи та особливості, що й в інших районах світу. Перехід до виробляючого господарства призвів до різкого прискорення історичного розвитку.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Які зміни в житті людей відбулися з переходом до виробляючого господарства?
2. Назвіть головні ознаки первісно-общинного ладу.
3. Перерахуйте явища, що свідчили про початок розпаду первісно-общинного ладу.
4. Як вплинуло використання залізних знарядь праці на появу надлишків продуктів? Чому цих надлишків не було, коли люди використовували кам'яні знаряддя?

Працюємо з картою

Визначте по карті, як відбувалося розселення людей на сучасній території нашої країни, знайдіть центри стародавнього землеробства, скотарства, ремесла.

Дуємо, порівнюємо, міркуємо

1. Простежте, як і чому змінювалася організація життя давніх людей. Які причини появи сусідської общини і в чому її відмінності від родової?
2. Історію людства археологи ділять на кам'яний, бронзовий та залізний вік. Використовуючи Інтернет, з'ясуйте, коли з'явився такий поділ, які ознаки лежать у його основі. Створіть схему, що ілюструє ваше пояснення.

Запам'ятовуємо нові слова

Держава — організація життя, при якій існує єдина система управління людьми, які проживають на одній території; взаємини між ними регулюються на основі єдиних законів (традицій), здійснюється охорона земель; регулюються тим чи іншим чином взаємовідносини з іншими державами та народами.

Народ (народність) — велика група людей, сформована на одній території, що говорить однією мовою і володіє загальною культурою.

§ 2

УТВОРЕННЯ ПЕРШИХ ДЕРЖАВ

Як Велике переселення народів вплинуло на зміну політичної карти світу й організацію життя людей?

1. Грецькі міста-держави Північного Причорномор'я

Перші держави на території нашої країни виникли на берегах Чорного моря.

У VII–VI ст. до н. е. Північне Причорномор'я почали активно освоювати грецькі мореплавці. Вони шукали місця для своїх поселень і прагнули налагодити з місцевими племенами вигідну торгівлю. На північному та східному узбережжі Чорного моря греки заснували багато міст, яким належала і навколишня територія. Їх називають містами-державами. Найбільшими з них були Ольвія, Пантікапей, Херсонес. Це були такі ж поліси, які існували в Давній Греції.

Що таке поліс?

Більшу частину населення грецьких міст становили купці і ремісники. Ремісники виготовляли вироби із металу, глини. Купці привозили з Греції вино, оливкову олію, ремісничі вироби. Місцеві племена із задоволенням купували ці товари, платячи за них золотом, зерном та рабами. З північних берегів Чорного моря в Афіни йшли судна, завантажені хлібом і невідьниками. Частина жителів грецьких міст займалася на прилеглих територіях сільським господарством, вирощувала виноград, розбивала сади.

Давньогрецька ваза, знайдена в Пантікапеї.
У ст. до н. е.

Грецькі переселенці зберегли на нових місцях такий самий порядок управління, який існував у них на батьківщині. Своїх правителів вони обирали на зборах. Раби, що проживали в містах, і люди негрецького походження в управлінні не брали участі.

У V ст. до н. е. грецькі міста, розташовані на берегах Керченської протоки, об'єдналися в Боспорське царство. Його столицею став Пантікапей. Правителі Боспора — царі — не вибиралися, їхня влада передавалася у спадок. У IV ст. до н. е. Боспорська держава включала Керченський і Таманський півострова і східне узбережжя Азовського моря. Племена, що жили тут, визнали владу Боспора, племінна знать влилася до складу правлячих кіл царства. Половину всього зерна, що споживалося в Афінах, привозили з Боспорського царства.

2. Скіфське царство

Скіф на коні.
Деталь золотієї прикраси, виготовленої грецьким майстром

Найближчими сусідами греків у Північному Причорномор'ї були іраномовні народи, які отримали загальну назву «скіфи». Скіфські племена ділилися на скотарські та землеробські. Скотарі кочували степами, їх житлом була кибитка на колесах. Харчувалися скіфи-кочівники м'ясом і молоком. Скіфи-землероби вели осілий спосіб життя. Для обробки землі вони користувалися *плугом*, який тягли воли.

Управлялися скіфські племена радою старійшин і вождями, які вибиралися членами племені. Війни і торгівля з греками призводили до збагачення племінної верхівки. Скіфська знать наслідувала багатих греків: використовувала працю рабів, оточувала себе різноманітними предметами розкоші.

Скіфи шанували своїх предків. У них існував особливий порядок поховання померлих. Коли помирав знатний скіф, то вбивали його дружину, слуг, коней і разом із золотими кубками, амфорами, прикрасами, зброєю та іншими дорогими речами клали в могилу померлого. Згори могили насипали величезний курган. Через рік за небіжчиком

влаштували поминки: вбивали кращих коней і їхні трупи, прикріпивши на кілки, розставляли навколо кургану.

Земля скіфів приваблювала багатьох завойовників. Щоб протистояти загарбникам, скіфські племена об'єдналися. На чолі союзу став вождь найсильнішого племені, який став називатися царем. Так у Північному Причорномор'ї з'явилася ще одна держава — Скіфське царство. З IV ст. до н. е. воно займало територію від Дунаю до степової частини Криму. Столицею Скіфського царства став Неаполь Скіфський (поблизу нинішнього Сімферополя).

3. Занепад причорноморських держав

На рубежі III–II ст. до н. е. у межі Скіфської держави вірвалися кочові іраномовні племена сарматів, що жили раніше в степах на схід від Дону.

До складу сарматських племен входили роксолани, що жили на півдні східноєвропейського степу, а також алани, предки сучасних осетинів. У II ст. до н. е. скіфи, уклавши союз із роксоланами, почали наступ на грецьке місто-державу Херсонес, проте він виявився невдалим. Незабаром Скіфське царство і грецькі міста-держави були завойовані могутнім царем держави Понт, що розташована в Малій Азії. В I ст. до н. е. цар Понта Мітрідат VI Євпатор зазнав поразки від Римської республіки. Оточений ворогами цар наклав на себе руки на горі, яка розташована на території сучасного міста Керч і з тих пір називається горою Мітрідат.

Більшість грецьких міст перейшли під владу Риму. У Північному Причорномор'ї поступово поширюється християнство.

Наприкінці III ст. н. е. у Північне Причорномор'я вторглися німецькі племена готів, які раніше жили на південному узбережжі Балтійського моря. Панування готів було недовгим. У другій половині IV ст. готський союз племен був розгромлений тюркомовними кочівниками-гунами, що хлинули на захід зі степів Приуралля. Нашестя гунів супроводжувалося страшними погромами та вбивствами. Вони завдали остаточного удару по грецьких містах на чорноморському узбережжі. Зберігся лише Херсонес. Так закінчилася антична епоха у Північному Причорномор'ї.

4. Велике переселення народів у долях народів нашої країни

IV–VII століття стали переломними в історії Євразії. Почали рух численні племена і народи. Історики досі сперечаються про причини стрімкого переміщення величезних мас населення. Головною з них вважається

Монета з зображенням Мітрідата VI Євпатора

Битва гунів з аланами. Художник П. Гейгер

похолодання, що змусило кочівників, які жили в степовій зоні, шукати більш сприятливі місця проживання. Їхню увагу привернули багаті та зручні для життя країни з м'яким кліматом.

У середині IV ст. до Європи дійшли звістки про навалу гунів. Кілька століть гуни воювали з Китаєм. Захищаючись від їхніх набігів, китайці збудували найбільшу споруду у світовій історії — Велику Китайську стіну. І ось тепер гуни рушили на захід. Захопивши великі простори Східної і Центральної Європи, вони створили свою державу, що досягла розквіту за вождя Аттіли.

Йому платили данину римські імператори. Після смерті Аттіли його держава розпалася, а залишки гунів були витіснені до Північного Причорномор'я. Навала гунів підштовхнула до переселень й інші народи. Почалося *Велике переселення народів*. Його найбільш значущими наслідками стали падіння Західної Римської імперії та утворення варварських королівств.

5. Дербент

Одним з найдавніших міст як Росії, так і світу є Дербент. Перша згадка про нього відноситься до VI ст. до н. е. На початку IV ст. н. е. багато жителів цього міста прийняли християнство і Дербент став одним із перших християнських центрів на сучасній території нашої країни. Дербент був не тільки містом розвиненого ремесла, а й одним з найважливіших на Каспійському морі центрів торгівлі. З V ст. місто перетворилося на потужну фортецю, яка стала перепорою для навал як з півночі на південь, так і з півдня на північ. Пізніше мешканці Дербента прийняли іслам. І досі у місті збереглася найстаріша мечеть у Росії.

Де і коли виник іслам? У чому полягають основні положення цієї релігії?

6. Тюркський каганат

Войовничі кочівники-тюрки першими в Центральній Азії освоїли потужну зброю кінноти — шаблю, винайшли залізні стремена, що дозволяли впевнено триматися в сідлі і стріляти з лука. На величезному просторі від Монголії до Волги вони створили свою державу Тюркський каганат. Це була одна з найбільших держав у світовій історії. Главі цієї держави — хакану, чи кагану («хану ханів»), підпорядковувалися

правителі всіх племен, що увійшли до його складу, — хани. На початку VII ст. Тюркський каганат розпався.

7. Хазарський каганат

У VII ст. в Нижньому Поволжі тюркомовні хазари створили свою державу — Хазарський каганат. Вони поступово підкорили собі багато кочових і землеробських племен, що населяли Північний Кавказ, Приазов'я, а також степові та лісостепові території Східної Європи аж до Дніпра. Мешканці підлеглих територій платили кагану *данину*.

Багато хазар поступово змінювали кочовий побут на осілий. Вони хотіли тепер жити не в кибитках, а містах, у які перетворювалися великі кочові становища. З настанням весни хазари виганяли в степ отари овець і коней, а восени поверталися до міського життя. Згодом у дельті Волги хазарські правителі збудували свою столицю — місто Ітіль. Він став найбільшим у Східній Європі ремісничим та торговим центром. Хазари довгий час були язичниками, але у VIII ст. правителі каганату і багато знатних людей прийняли іудаїзм.

Слов'яни дають данину хозарам.
Мініатюра (маленький малюнок)
з літопису

У чому полягають основні положення іудаїзму?

8. Велика Булгарія

У VII ст. у тюркомовних булгар виникла держава Велика Булгарія. Вона займала територію від Кубані до Дніпра. Зазнавши поразки від хозар, частина булгар перебралася на Дунай і змішалася там із місцевим населенням. На Балканському півострові виникла держава Болгарія. Інша частина булгар переселилася до Середнього Поволжя. У районі, де Кама впадає у Волгу, булгари підкорили собі місцеві племена. У IX ст. тут виникла Волзька Булгарія. Булгари, розселившись у лісовій смузі, перейшли до осілого способу життя, переймаючи у населення прийоми землеробства.

Спочатку Волзька Булгарія була невеликою державою, що залежала від хозар. Надалі вона посилилася, її правителі поширили свою владу на всю Середню, а пізніше і Нижню Волгу. Під вплив волзьких булгар потрапили башкирські племена, що жили на Південному Уралі. На лівому березі Волги, при впадінні в неї річки Казанки, була заснована фортеця Казань, що захищала північно-західні кордони Булгарії. У 922 р. офіційною релігією держави став іслам. Першою столицею було місто Булгар.

Як ви думаєте, чому Хазарський каганат і Волзька Булгарія були більш міцними державами, ніж Тюркський каганат?

9. Жителі лісової смуги Східної Європи

Чоловік
фіно-угор.
Реконструкція
М.М. Герасимова

На північ від степів лежала широка смуга лісів. Жителі лісових районів не мали прямих контактів з античними державами. Тому розпад первісного суспільства протікав у лісовій смузі повільніше, ніж у степовій.

Лісовий край від Балтійського моря до Уральських гір населяли фіно-угорські племена: чудь, меря, весь, мурома, черемись, мордва та ін. У лісах на північному заході нашої країни мешкали також племена балтів.

Лісові жителі навчилися добувати залізо з болотяних руд. Коли в їхньому побуті з'явилася залізна сокира, вони стали вирубувати ліси і розчищати ґрунт для заняття землеробством. Але суворий клімат не дозволяв отримувати великі врожаї, тому жителі лісових районів поєднували землеробство зі скотарством, полюванням, збиранням та риболовлю. Довгими

холодними зимами люди займалися домашнім ремеслом: чоловіки виготовляли різне начиння з дерева і берести, жінки ткали, шили одяг, вишивали. У багатьох племен високого рівня розвитку досягли гончарне та ковальське ремесла.

Мешканці лісів жили у напівземлянках. Неподалік поселень будувалися захищені ровами і земляними валами городища. Сюди у разі небезпеки приганяли тварин, переносили зерно та інше майно роду.

Фіно-угри поклонялися духам, що живуть у лісах, на болотах, у вододіймах. Особливим впливом у них користувалися волхви — чародії, які, як вважали, спілкувалися з небесними силами, вміли творити заклинання, передбачати майбутнє. Балти обожнювали сили природи, шанували тварин і священні дуби. Головним божеством у них вважався бог грому Перкунь.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

У давнину на території нашої країни утворилося кілька держав. Вони були створені народами, які належали до різних мовних сімей, займалися землеробством або скотарством, сповідували різні релігії. Першими державами на території сучасної Росії були античні міста-держави Північного Причорномор'я. Велике переселення народів призвело до значної зміни карти світу.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Які були причини появи на території нашої країни грецьких міст-держав?
2. Якими були взаємини жителів грецьких міст-держав із місцевим населенням?
3. Назвіть причини виникнення Боспорського царства.
4. Яку роль відіграли кочові племена в історії Північного Причорномор'я?
5. Які держави існували у VII–IX ст. на території Поволжя?
6. Як природні умови вплинули на види господарської діяльності фіно-угорських народів?

Працюємо з картою

1. Знайдіть на карті території розселення скіфів, розташування грецьких міст-держав, Боспорського царства.
2. Покажіть найбільші річки, що протікали територією Волзької Булгарії.

Вивчаємо документ

З «ІСТОРИЇ» ГЕРОДОТА

Обряди жертвоприношень у них [скіфів] відбуваються так: жертвну тварину ставлять зі зв'язаними передніми ногами. Той, хто приносить жертву, стоячи позаду, тягне за кінець мотузки і потім кидає жертву на землю. Під час падіння тварини жрець волає до бога, якому приносить жертву. Після того, як жертва задушена, обдирають шкуру і приступають до варіння м'яса... У скіфів є багато провісників. Ворожать вони за допомогою безлічі вербових лозин. Приносять величезні зв'язки лозин і кладуть на землю. Потім розв'язують пучки і кожен прут один за одним розкладають у ряд і потім прорікають передбачення. При цьому віщуні знову збирають прутки по одному і знову складають... Всі договори про дружбу, освячені клятвою, у скіфів відбуваються так. У велику глиняну чашу наливають вино, змішане з кров'ю учасників договору (для цього роблять укол шилом на шкірі або маленький надріз ножем). Потім у чашу занурюють меч, стріли, сокиру та спис. Після цього обряду промовляють довгі заклинання, а потім п'ють з чаші.

1. Чи можна говорити, що описані у документі обряди є язичницькими? Підтвердьте свою думку цитатами з документа.
2. Скільки ритуалів описано у тексті?
3. На підставі відомостей, наведених Геродотом, складіть розповідь про релігійні вірування скіфів.

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Як навали кочівників впливали на розвиток осілих народів? Чи можна знайти позитивні наслідки таких навал?

- Використовуючи Інтернет та додаткову літературу, складіть у зошиті перелік народів, які жили в Криму з найдавніших часів до IX ст. З'ясуйте, які народи мешкають на сучасній території Криму.
- Які положення вчення ісламу могли приваблювати людей, що приймали цю релігію?

Запам'ятовуємо нові слова

Данина — натуральні або грошові побори з підкорених племен і народів.
Плуг — сільськогосподарське знаряддя з широким металевим лемешем і відвалом для орання землі.

§ 3

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ І ЇХ СУСІДИ

Що дозволило східним слов'янам заселити величезні простори на сході Європи?

Жінка-слов'янка.
Реконструкція
М.М. Герасимова

1. Походження східних слов'ян

Як ви знаєте, значні території Європи й Азії здавна населяли народи, які вчені називають *індоевропейськими*. Припускають, що колись предки цих народів говорили однією мовою, мали у зовнішньому вигляді багато спільних рис. Племена індоевропейців перебували у постійному русі, освоюючи нові території, стикалися і поєднувалися з іншими народами. Окремі групи індоевропейських племен дедалі більше віддалялися один від одного. Вони розселилися на величезних просторах від Індії до заходу Європи (звідси і їх назва). Колись спільна мова розпалася на безліч різних мов.

Приблизно у II тис. до н. е., на думку деяких учених, з індоевропейських племен виокремились балто-слов'янські племена. Вони заселяли значну частину Центральної і Східної Європи. Приблизно у V ст. до н.е. ці племена розділилися на балтів і слов'ян. Слов'яни освоїли територію від Дніпра на сході до Одера на заході. Слов'яни взяли участь у Великому переселенні народів.

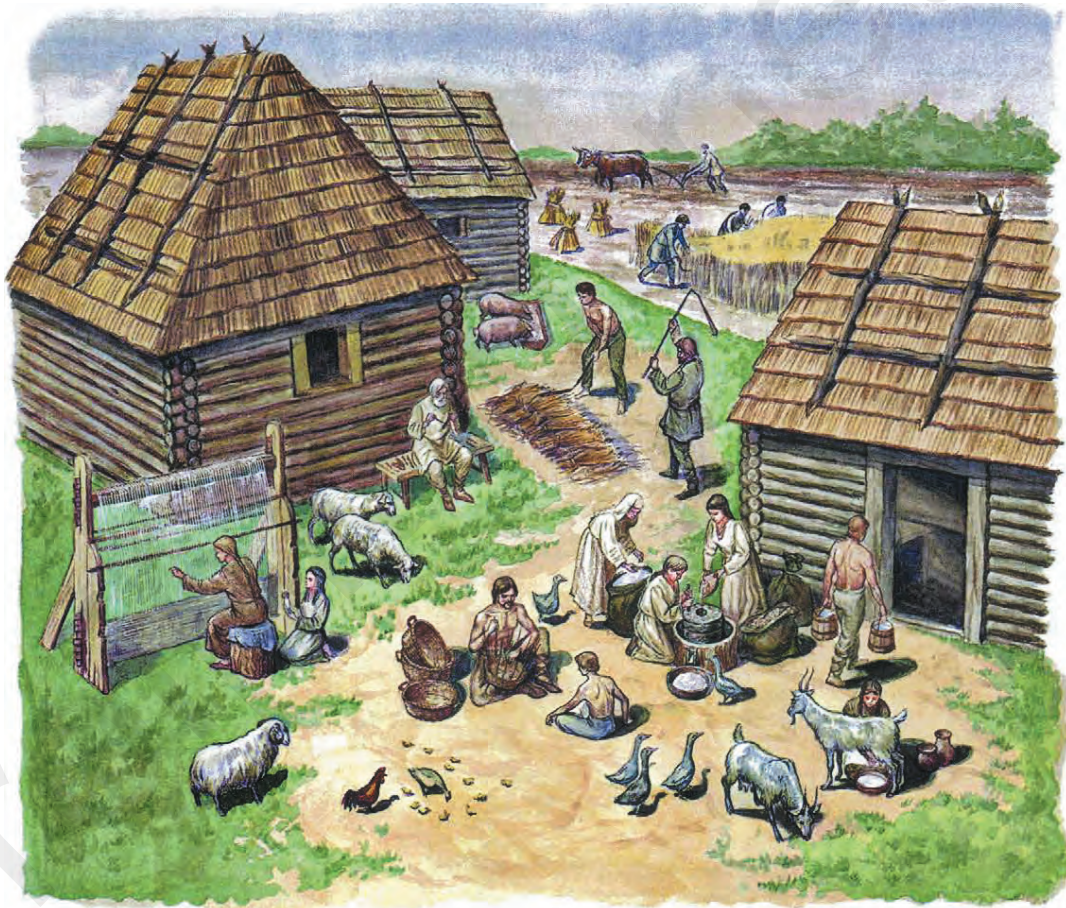
Які племена взяли участь у Великому переселенні народів?

У V–VI ст. слов'янські племена потужними потоками поринули в різні сторони. На сході вони дійшли до верхньої течії Волги та Дону,

на півночі — до Білого моря, на півдні заселили майже весь Балканський півострів, на заході просунулися до Ельби. У ході цього руху слов'яни розділилися на три гілки — східну (предки росіян, українців та білорусів), західну (поляки, чехи, словаки, поморські слов'яни) та південну (болгари, серби, хорвати та ін.). Східні слов'яни заселили у VI–VIII ст. велику територію Східної Європи — значну частину Східноєвропейської рівнини.

2. Господарство слов'ян

Головним заняттям східних слов'ян було землеробство. Основна частина заселеної ними території була вкрита густими лісами. Тому, перш ніж орати землю, необхідно було вирубати дерева. Пеньки, що залишилися на полі, спалювали, попелом удобрюючи ґрунт. Землю обробляли два-три роки, а коли вона переставала давати гарний урожай, її закидали і випалювали нову ділянку. Така система землеробства називається підсічно-вогневою.

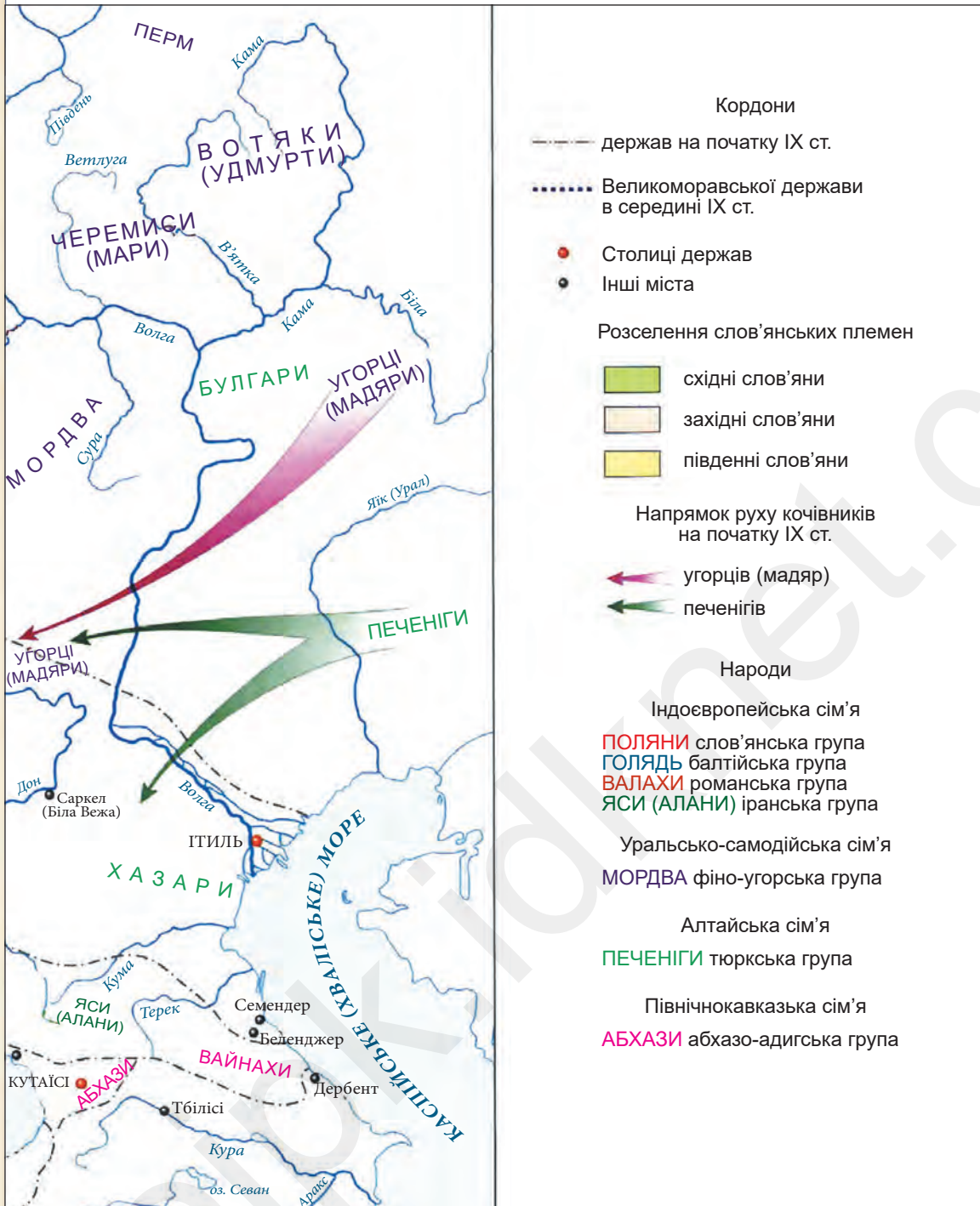
Селище слов'ян-землеробів.

Користуючись малюнком, розкажіть про заняття слов'ян.

Розселення слов'ян і їх сусідів у VI–IX ст.

Більш сприятливі умови для ведення сільського господарства були в середній течії Дніпра, у степовій та лісостеповій зонах, багатих на родючі землі. Слов'яни використовували ділянки протягом кількох років до виснаження ґрунту, а потім переходили на нові. Виснажена земля

не оброблялася приблизно 20–30 років, до відновлення родючості. Така система землеробства називається *перелоговою*.

Спочатку землю обробляли сохою. Це була широка міцна дошка з загостреними, роздвоєними знизу кінцівками, на які надівали залізні

Мисливець-
слов'янин

наконечники-сошники. Соха залишала в землі неглибокі часті борозни. Потім ґрунт вирівнювали бороною. Бороону робили з дерев'яних брусів у вигляді решітки, на яку кріпилися дерев'яні або залізні зубці. На сівбу землероби виходили в безвітряний день, босоніж. З кошичка, що висів на грудях, жменями розкидали зерно. Наприкінці літа — на початку осені дозріле колосся зрізали залізними серпами.

З часом, коли було освоєно багато земель, все частіше почали застосовувати нові системи землеробства — двопілля та трипілля. При *двопіллі* половину ріллі засівали, а іншу половину (пар) тільки розорювали і залишали відпочивати на рік. Потім поля для сівби змінювали. При *трипіллі* третину полів засівали навесні (ярові хліба), третину — восени (озимі хліба), а третину залишали під пар.

Слов'яни сіяли пшеницю, жито, просо, ячмінь та гречку. Хліб був їхньою головною їжею, тому зерно називали житом (від слова «жить»). У городах вирощували ріпу, редьку, буряки, капусту, цибулю, часник.

Слов'яни займалися також скотарством: розводили корів, коней, кіз, овець, свиней. Велику роль у їхньому житті відіграли бортництво (збирання у лісі меду диких бджіл), рибальство та полювання. Полювання давало не тільки додаткове продовольство, а й хутро. З хутра шили верхній одяг. Шкури хутрових звірів, головним чином куниці, виконували роль грошей. У східних слов'ян розвивалися ремесла — ковальське, гончарне, ткацтво.

3. Побут і звичаї східних слов'ян

Згідно з описами древніх авторів, багато слов'ян відзначалися високим ростом, міцною статурою, мали неабияку фізичну силу і незвичайну витривалість. У них було русяве волосся і сірі очі. Поселення східних слов'ян розташовувалися зазвичай на берегах озер і річок. Мешканці цих поселень жили сім'ями, у будинках-напівземлянках площею 10–20 м². Стіни будинків, лави, столи, домашній посуд робили з дерева. Дах крили гілками, обмазаними глиною. Опалювалося житло по-чорному: з глинобитного чи кам'яного вогнища дим йшов не через трубу, а в отвір у даху.

Напівземлянка східних слов'ян.
Зовнішній вигляд

Напівземлянка східних слов'ян.
Внутрішній вигляд

У чому перевага такого житла? У чому його незручність?

У будинках влаштовували кілька виходів, а цінні речі часто закопували в землю, бо будь-якої миті могли нагрянути вороги.

Слов'яни відзначалися добродушністю та гостинністю. Кожен мандрівник вважався дорогим гостем. Господар робив усе можливе, щоб догодити йому, ставив на стіл найкращі страви та напої.

Слов'яни були відомі як хоробрі воїни. Боягузтво вважалося у них найбільшою ганьбою. Слов'янські воїни чудово плавали та могли довго перебувати під водою. Вони дихали через тростинну трубку, верхівка якої виходила на поверхню води. Озброєння слов'ян складало списи, луки і стріли, намащені отрутою, круглі дерев'яні щити. Мечі та інша залізна зброя спочатку були рідкістю.

4. Духовний світ слов'ян

Східні слов'яни були *язичниками*. Так називали людей, що поклонялися багатьом богам. Різні види язичництва іноді називають *традиційними віруваннями*. Вони дивилися на природу як на живу істоту і уявляли її у вигляді різних божеств.

Чи можна назвати релігії давніх єгиптян, греків, римлян язичницькими?

Найбільш шанованими були Ярило — бог сонця, Перун — бог грому і блискавки (одночасно війни і зброї), Стрибог — повелитель вітру, Волос (Велес) — покровитель скотарства, Мокош (Макош) — богиня родючості.

Слов'яни вірили у потойбічне життя і шанували своїх предків, тіні яких (щур, домовик) залишалися, на їхню думку, в будинку і охороняли нащадків від бід. У річках та озерах, вважали вони, водилися русалки, в яких перетворювалися утоплениці.

У глибині кожного озера чи річки, за уявленнями слов'ян, жив водяний, а в гущавині темного лісу мешкав лісовий дух — лісовик.

Для поклоніння богам слов'яни не будували храмів. Вони здійснювали релігійні обряди у священних гаях, біля священних дубів, де

Язичницький ідол східних слов'ян, знайдений на річці Збруч в землі племені волинян

Кожна грань Збруцького ідола зображує різних богів

стояли дерев'яні, рідше кам'яні статуї божеств — *ідоли*. Щоб задобрити сердитого бога чи заручитися його милістю, йому приносили в жертву тварин, а в особливо важливих випадках навіть людей.

5. Общини землеробів

Спочатку східні слов'яни жили «кожен своїм родом і на своїх місцях», тобто об'єднувалися на основі кровної спорідненості. На чолі роду стояв старійшина, який мав велику владу. У міру розселення слов'ян на просторах родові зв'язки почали розпадатися. Родову громаду змінила сусідська (територіальна) *верв*. Члени верви спільно володіли сінокосами і лісовими угіддями, а поля були поділені між сімейними господарями. На спільну раду — *віче* — сходилися всі господарі околиці. Вони обирали старійшин для спільних справ. Під час нападів ворогів слов'яни збирали *народне ополчення*, яке будувалося за десятковою системою (десятки, сотні, тисячі).

Чим відрізняється родова община від сусідської (територіальної)? Як управляється кожна з них? Чим викликані ці відмінності?

Окремі общини об'єднувалися у племена. Племена, своєю чергою, становили союзи племен. Існувало 12 (за іншими даними 15) східнослов'янських племінних союзів. У літописі вони називаються племенами. Найбільш численними з них були поляни, що мешкали в середній течії Дніпра, та ільменські словени, що жили на берегах озера Ільмень і річки Волхов. За легендою, що збереглася в літописі, вождь полян князь Кий став засновником міста Києва — центра полян. Центром ільменських словен пізніше став Новгород.

6. Східні слов'яни та їхні сусіди

Просування слов'ян безкрайними просторами Східної Європи та їх освоєння носили в основному характер мирної *колонізації*. Переселенці жили поруч із місцевими племенами. У фіно-угорських племен слов'яни запозичили назви багатьох річок, озер, селищ.

Великий вплив на слов'ян зробили і нащадки іраномовного населення (скіфи, сармати). Багато стародавніх іранських слів міцно увійшли в слов'янську мову і збереглися в сучасній російській (бог, хата, собака, сокира та ін). Деякі слов'янські боги — Хорс, Стрибог — мали іранські імена, а Перун мав балтське походження.

Проте не з усіма сусідами у слов'ян були дружні стосунки. Зберігся переказ про напад тюркомовних кочівників-аварів (обрів) на слов'янське плем'я дулібів, яке жило в районі Карпатських гір. Перебивши майже всіх чоловіків, авари впрягали у вози замість коней дулібських жінок. Авари створили на території сучасної Угорщини свою державу —

каганат. Пізніше він був розгромлений військами Карла Великого, що діяли в союзі зі слов'янськими племенами.

У літописі збереглося прислів'я «погибли яко обры». Поясніть її значення.

У VIII ст. східнослов'янські племена полян, сіверян, в'ятичів і радимичів, що жили близько до степів, потрапили в залежність від Хазарського каганату і платили йому данину — «по горностаю і білці від диму», тобто з кожного дому.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

У ході розселення слов'ян на Східно-Європейській рівнині в VI–VIII ст., що являло собою завершальний етап Великого переселення народів — грандіозного руху, який охопив всю Євразію, склалася східна гілка слов'янства.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфу

1. Коли слов'янські племена виділились із індоєвропейських? 2. Перерахуйте основні заняття східних слов'ян і назвіть знаряддя праці, якими вони користувалися. 3. У чому перевага двопілля та трипілля перед перелогом та підсічно-вогневою системою? 4. Опишіть зовнішній вигляд східних слов'ян та їх спосіб життя. 5. Якими були релігійні вірування східних слов'ян? 6. Як було організовано життя у слов'янському племені?

Працюємо з картою

1. Покажіть на карті території, на яких у VI–VIII ст. розселилися східні слов'яни. 2. Назвіть союзи племен східних слов'ян. 3. Які великі річки впадають у Чорне море? 4. Які з них протікають територією сучасної Росії? інших держав? 5. На берегах яких річок жили східні слов'яни?

Вивчаємо документ

З ТВОРУ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ІСТОРИКА ПРОКОПІЯ КЕСАРІЙСЬКОГО ПРО СЛОВ'ЯН

Вони вважають, що тільки бог, творець блискавок, є володарем над усіма і йому приносять у жертву биків і роблять інші священні обряди. Вони шанують річки, і німф, і всякі інші божества, приносять жертви всім їм і за допомогою цих жертв провадять і ворожіння. Живуть вони в жалюгідних

хатинах, на великій відстані один від одного, і всі вони часто змінюють місце проживання. Вступаючи в битву, більшість їх йде на ворогів зі щитами і дротиками в руках, панцирів же вони ніколи не одягають; інші не носять ні сорочок (хітонів), ні плащів, а одні тільки штани, підтягнуті широким поясом на стегнах, і в такому вигляді йдуть на бій з ворогами ... Вони дуже високого зросту і величезної сили.

1. Користуючись текстом параграфу та відомостями документа, складіть розповідь про життя у слов'янському поселенні. 2. Оцініть, як ставиться автор до слов'ян — шанобливо, зі страхом, зневажливо чи якимось інакше. 3. Зіставте текст документа з текстом підручника і визначте, як називався верховний бог у слов'ян.

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Як історія східних слов'ян пов'язана з Великим переселенням народів?
2. Як вплинули на розвиток східних слов'ян їхні сусіди?
3. Порівняйте систему управління у східних слов'ян із системою управління давньогрецького поліса. Що в них спільне, а що відмінне? Подайте матеріал у вигляді таблиці в зошиті.

Запам'ятовуємо нові слова

Віче — народні збори, що вирішували найважливіші питання.

Колонізація — заселення, освоєння порожніх земель.

Народне ополчення — військово формування, створене на добровільних засадах у разі військових дій.

Традиційні вірування — давні вірування, для яких характерне, як правило, шанування багатьох богів.

ПОВТОРЮЄМО І РОБИМО ВИСНОВКИ

1. Назвіть найвідоміші стоянки давніх людей на території сучасної Росії. Якими були заняття цих людей?
2. Що таке неолітична революція? До яких змін у житті людства вона призвела?
3. Де і коли на території сучасної Росії виникли перші держави?
4. Що вам відомо про походження, розселення, заняття та вірування східних слов'ян?

II

*Русь в IX — першій
половині XII ст.*

Чому питання про походження Русі викликає суперечки не тільки серед істориків?

1. Походження народу русь

У IX ст. на сході Європи виникла держава Русь, до складу якої згодом увійшли всі племена східних слов'ян. Історики часто називають цю державу Давньою Руссю (Давньоруською державою) або Київською Руссю за назвою її столиці. Головним історичним джерелом, яке розповідає про початок історії Русі, є літопис «Повість временних літ». Вона була створена на початку XII ст. на основі більш давніх записів, легенд і сказань. У цьому літописі є знаменита розповідь про заклик варягів.

Літописець повідомляє, що народ варяги, або русь, прийшов у Новгородську землю на чолі з трьома братами, старшим з яких був Рюрик, на запрошення слов'янських та фіно-угорських племен. Ці племена сварилися між собою і 862 р. вирішили закликати варягів, щоб ті встановили їм справедливе правління. «І пішли вони до варягів, до русі, бо так звалися ті варяги — русь, як інші зветься шведи, інші нормани, англи, інші готи, ці ж так». Посли звернулися до Рюрика та його братів: «Земля наша велика і рясна, а порядку в ній немає. Приходьте княжити та володіти нами». Рюрик збудував місто Новгород і став княжити у цих землях. Після швидкої смерті братів він приєднав до себе і їх володіння. Від Рюрика пішла династія князів Рюриковичів, які правили в державі Русь.

Рюрик і його брати Синеус і Трувор.
Художник І.С. Глазунов

Автор «Повісті временних літ» жив майже через три століття після описаних ним подій. Тому деякі історики вважають розповідь про заклик варягів легендою.

Проте є й інші свідоцтва про народ русь. Першою точно датованою звісткою про русь вважається повідомлення «Бертинських анналів» — щорічних записів (хроніки), які велися в одному з монастирів Франкської імперії. У них говориться, що у 839 р. до двору імператора Людовика Благочестивого, сина

Карла Великого, разом із візантійським посольством прибули люди, які назвали себе представниками народу рос. Свого правителя вони назвали тюркським титулом хакан (каган). Однак незабаром з'ясувалося, що ці люди, хоч і називали себе росами, насправді свеї, тобто шведи. Де знаходилася їхня держава, на чолі якої стояв хакан, з анналів не зрозуміло.

Багато істориків вважають, що слово «русь» справді має скандинавське походження. Відомо, що схожим словом жителі Фінляндії пізніше називали людей, які плавали на човнах із кількома рядами веслярів. У них вгадуються нормани — жителі Скандинавії.

Хто такі нормани? На які країни Європи вони робили набіги?

У IX–XI ст. нормани здійснювали численні військові та торгові походи по всій Європі, добиралися навіть до Північної Америки. Непосидючі та войовничі скандинави зробили внесок в історію різних держав. Сліди їхніх завоювань зберігаються і сьогодні, наприклад, вони дали назву одній із областей на півночі Франції — Нормандії. За версією ряду істориків, східні слов'яни запозичили слово «русь» від фінів, а потім стали називати цим словом (у формі «русини», «русичі», «руські») самих себе і свою державу — Русь (з великої літери).

2. Про що говорить археологія

Археологічні знахідки свідчать, що на північних землях східних слов'ян у VIII–IX ст. з'являються поселення прибульців з-за моря. Найдавніші сліди їхнього перебування знайдені у місті Ладога, що знаходиться біля впадіння річки Волхов у Ладозьке озеро. Трохи пізніше за 2 км від сучасного Новгорода було побудовано фортецю, яку згодом назвали Рюриковим городищем. Та й сам Новгород був заснований приблизно в той же час. Багато археологів вважають, що цими прибульцями були вихідці зі Скандинавії — нормани.

Головними їхніми заняттями були війна та торгівля. Військовою силою можна було видобути рабів і данину, яку платили насамперед шкурами звірів, що водилися тоді в достатку в лісах Східної Європи (куниці, горностаї, лисиці, білки та ін.). Рабів, а також хутра, віск, інші продукти лісового промислу везли на продаж у багаті країни — через Балтійське море до Західної Європи, Волгою до Хазарії та країн Сходу та Дніпра до Візантії. За ці товари виручали мечі та іншу зброю,

Одяг руса.
Реконструкція
на основі давніх
письменних джерел

тканини (шовк), коштовності, але насамперед металеві монети, якими можна було розраховуватися з іноземними торговцями.

3. Суперечки норманістів та антинорманістів

Водночас питання про те, ким були варяги, про яких йдеться у «Повісті минулих літ», досі викликає суперечки істориків. Справа в тому, що археологічні розкопки не завжди можуть дати точну відповідь, яким народом залишені ті чи інші сліди. Крім жителів Скандинавії, морськими походами, війною і торгівлею займалися тоді й інші племена, що мешкали на берегах морів. Багато таких народів вели подібний спосіб життя, використовували схожу зброю, предмети побуту.

Суперечки про походження варягів та русі почалися ще в середині XVIII ст. Німецькі вчені (Г. Байер, Г. Міллер), які працювали тоді в Росії, висунули версію про те, що варяги-русь — це нормани, точніше, шведи. Вони стверджували, що без запрошення правителів-норманів слов'яни не змогли б створити свою державу та культуру. Тих, хто вважав варягів норманами, почали називати *норманістами*.

Проти подібних поглядів виступив тоді М. В. Ломоносов, який займався й історією. Тих, хто вважає варягів-русь слов'янським чи іншим нескандинавським народом, називають антинорманістами.

Більшість антинорманістів зараз вважають, що варяги припливли в Новгородську землю з південного чи східного берега Балтійського моря. На південному березі Балтики тоді жили племена західних слов'ян. Одне з них в Європі називали варинами (ваграми), а їх столицею було місто Рерик. Варини, як і скандинави, здійснювали морські походи, нападали на далекі землі. Частину своїх багатств вони привозили на острів Рюген, де знаходився їхній головний язичницький храм.

Заморські гості.
Художник Н.К. Рерих

Сперечаються історики і про походження слова «русь». Деякі дослідники вважають, що воно пов'язане з назвою острова Рюген, який пізніше деякі німецькі автори називали Руським островом. Популярна думка, що це слово ніяк не було пов'язане з варягами, а походить від назви річки Рось, яка впадає в Дніпро на південь від Києва. Існують також відомості, що крім Хазарського каганату десь поблизу від нього деякий час існував якийсь Руський, або Роський, каганат.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

У Східній Європі утворилося понад десяток слов'янських союзів племен, у кожному з яких були власні князі. Протягом IX-X століть східні слов'яни були об'єднані під владою князів династії Рюриковичів. Складалася держава, що отримала назву Русь. Походження династії через брак джерел залишається предметом суперечок.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Що розповідається в «Повісті временних літ» про початок Русі? **2.** У якому історичному джерелі містяться перші датовані відомості про народ рос (русь)? Про що йдеться у цьому джерелі? **3.** Про що свідчать знахідки археологів у Ладозі та Новгороді? **4.** Назвіть головну розбіжність норманської та антинорманської теорій. **5.** Чому династію правителів Русі називали Рюриковичами? **6.** Які з перерахованих у параграфі документів були написані російською, а які іншими мовами?

Працюємо з картою

1. Покажіть на карті Скандинавію, острів Рюген, Ладугу, Новгород. **2.** Знайдіть на карті річки, якими йшла торгівля з найдавніших руських центрів.

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Висловіть свою думку щодо сперечання норманістів та антинорманістів. Наведіть аргументи на захист тієї думки, яку ви вважаєте більш переконливою.
2. Використовуючи Інтернет та додаткову літературу, знайдіть і запишіть у зошиті основні версії з питання про походження слова «русь».

§ 5

СТАНОВЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Які зміни в житті східних слов'ян відбулися зі становленням Давньоруської держави? Яке значення мала діяльність перших руських князів?

1. Утворення держави

Коли і де виникли перші держави?

Державою називають об'єднання людей, які живуть на певній території та визнають вищий авторитет центральної влади. Таку владу називають законною. Визнання її виражається у готовності людей платити на користь її податки, підкорятися її наказам (хоча б у деяких випадках) і т. д. Розвиток господарства, зростання міст і розширення суспільства неминує ведуть до утворення держави, але процес цей складний та тривалий.

З'ясуйте, які держави існували у Європі в середині IX ст.

У Середні віки у більшості країн вищу державну владу здійснювали правителі, передаючи цю владу у спадок від батька до сина, від старшого брата до молодшого. Таку державу називають *монархією* (у перекладі з грецької — єдина влада). Народ русь, що включав протягом IX—X ст. все більше східнослов'янських племен, став називати своїх правителів слов'янським словом *князь*.

Більшість часу князі проводили у військових походах. Вони вимагали з підлеглого населення *данину* — виплату певної частини доходів та продуктів. Але слов'янські племена погоджувалися на такі виплати не тільки з примусу. Регулярних виплат і, головне, довіри населення неможливо домогтися лише силою. Люди чекали від князя, що він захищатиме їх у разі нападу ворогів. Крім того, князь був і вищим суддею — до нього як до вищого авторитету зверталися для вирішення найважливіших проблем і суперечок, які не могли залагодити на рівні громади. Нарешті, князь, відповідаючи за мир із сусідами, мав забезпечити безпеку людей, які займалися торгівлею, — *купців*, або *гостей*, як їх називали на Русі. З судових розглядів і торгівлі князь стягував певну плату на свою користь.

Звичайно, князь не міг ні воювати, ні керувати самотужки. Людей, які йому допомагали і служили, називали на Русі *дружиною*. У найдавніший час це були воїни, що воювали разом із князем.

Виплата данини князю.
Мініатюра з літопису

У мирний час вони виконували князівські доручення і цим здійснювали державне управління.

2. Захоплення Києва та шлях «з варяг у греки»

На початку X ст. більшість союзів племен східних слов'ян мали своїх князів, які вели між собою постійну боротьбу. Поступово найбільшої сили і значення набула династія князів, які зводили свій рід до Рюрика. Рюрик і його наступник Олег спочатку утвердилися в новгородських землях. Потім князі перенесли столицю до Києва — місто, розташоване на Дніпрі на території племені полян.

Згідно з «Повістю временних літ», після смерті в Новгороді Рюрика в 879 р. його малолітній син Ігор і родич Олег вирушили походом на південь. Захопивши Смоленськ, розташований у верхів'ях Дніпра, вони підійшли до Києва. У місті в цей час правили варяги Аскольд і Дір. Олегу довелося вдатися до хитрощів. Він видав себе за купця, що прямує до Візантії, і виманив Аскольда та Діра з міста на берег Дніпра. Воїни Олега, що сховалися на дні човнів, вискочили і вбили обох правителів. Кияни визнали владу Олега, який назвав Київ «матір'ю міст руських». Князь Олег, а за ним Ігор правили в Києві, але зберегли контроль і над Новгородом. **882 р.**, коли Олег об'єднав Новгород і Київ, багато істориків називають умовною датою утворення Давньоруської держави.

Новгород і Київ були важливими пунктами торговельного шляху. Літопис докладно описує цей шлях «з варяг у греки», який проходив ріками від Балтійського до Чорного морів. Між річками були *волоки* — ділянки, де човни перетягували суходолом. Кінцевим пунктом цієї дороги була Візантія — найрозвиненіша і найбагатша на той час країна Європи, найкращий ринок для збуту хутра, рабів та інших товарів, які везли з півночі. Контроль над шляхом «з варяг у греки» давав київським князям переваги у боротьбі за підпорядкування народів Східної Європи.

Вбивство Олегом Аскольда і Діра.
Невідомий художник XIX ст.

3. Олег та Ігор — перші князі Давньоруської держави

Відносини з Візантійською імперією, мешканців якої на Русі називали греками, мали найважливіше значення для перших руських князів. Не завжди вони були мирними. Візантійські міста і провінції і насамперед столиця — найбагатший Константинополь (Царгород) — приваблювали русів і як бажана військова здобич. Перший великий похід русів на Константинополь датується ще **860 р.** Можливо, що його здійснило військо під проводом Аскольда і Діра.

«Повість временних літ» докладно розповідає про похід князя Олега на Царгород в **907 р.** На кораблях і суходолом об'єднане військо всіх племен, підвладних російському князю, підійшло до столиці Візантії. Олег наказав витягнути на сушу кораблі і поставити їх на колеса. Вітер надув вітрила, і судна самі покотилися до стін Константинополя. Перелякані греки запросили миру, погодившись на виплату великої данини. На знак перемоги Олег прибив до міської брами свій щит. Греки намагалися отруїти Олега, але він розгадав їхній задум.

У переказах Олег виступає з прізвиськом Віщий — слово це свідчить про його надприродні, на думку сучасників, здібності. Однак ці здібності не змогли вберегти князя від передчасної смерті. За легендою, Олегу була передбачена смерть від його улюбленого коня. Коли кінь помер, князь, посміявшись з пророцтва, наступив ногою на кінський череп. З черепа виповзла змія, і її укус став для князя смертельним.

У якому творі російської літератури описана смерть князя Олега?

Човни у поході

Князь Ігор (912–945) теж розпочав великий похід на Візантію в 941 р. Але він виявився невдалим. Проти кораблів русів греки виставили свій флот, обладнаний спеціальними механізмами, які кидали горючу суміш, що запалювала судна противника. Русів цей «грецький вогонь» абсолютно приголомшив, і їх флот було розбито. Склад горючої суміші греки тримали в секреті. Відомо лише, що до неї входила нафта.

Застосування «грецького вогню».
Візантійська мініатюра

Проте поступово відносини між Руссю і Візантією ставали більш мирними і взаємовигідними. Збереглися дві угоди, які київські князі уклали з греками, — договір Олега 911 р. і договір Ігоря 944 р. В обох угодах регулюються в основному питання торгівлі і визначається порядок прибуття русів до Візантії і перебування їх у Царгороді.

4. Боротьба з древлянами та реформи Ольги

Підпорядкування руськими князями ряду племен йшло повільно, часто було з кривавою боротьбою. Одним із епізодів цієї боротьби стала загибель 945 р. князя Ігоря, який збирав данину у древлян — союзу племен, що жили в лісах на північний захід від полян. Збір данини здійснювався під час *полюддя* — об'їзду князем з дружиною підвладної території. Під час цього об'їзду населення не тільки віддавало саму данину, але також повинно було надати притулок, продовольство і все необхідне князю та його супроводжуючим. Полюддя розтягувалося з пізньої осені до весни і часто було для населення дуже тяжким.

Древляни визнавали владу Ігоря, але зберігали внутрішнє керування і мали своїх князів. Ігор, зібравши звичайну данину, на вимогу своїх дружинників, зажадав додаткової данини. Древляни напали на князя, який відіслав основну частину своєї дружини до Києва. Ігоря взяли в полон і піддали ганебній карі як розбійника.

У Києві залишався малолітній син Ігоря Святослав. Але його мати, княгиня Ольга, організувала боротьбу із древлянами. Ольга не лише жорстоко помстилася за загибель чоловіка, а й остаточно підкорила древлян.

Княгиня врахувала сумний досвід свого чоловіка і змінила порядок збору данини. Тепер були точно визначені розміри данини — *уроки* — і місця збору — *погости*, куди її мали звозити.

Торг у древніх слов'ян. Невідомий художник XIX ст.

Князь почав об'їжджати населення точно визначеним маршрутом і у встановлений термін або посилати по данину своїх людей.

Ольга залишилася в пам'яті наступних поколінь мудрою правителькою. Вона першою в княжому роді прийняла християнство. Для цього вона спеціально їздила до Візантії у 957 р. Хрещеним батьком княгині став за переказом сам візантійський імператор Костянтин Багрянородний.

Перерахуйте основні положення християнства.

5. Походи Святослава

Син Ольги Святослав (964–972) залишався язичником. В історію він увійшов як доблесний воїн і полководець. Свое життя з моменту, коли Ольга передала йому кермо влади, і до самої смерті Святослав провів у походах і битвах. У 964–969 рр. походи князя були спрямовані переважно на схід. Переможені були в'ятичі — східнослов'янське плем'я, що мешкало на Оці та у верхів'ях Дону, Волзька Булгарія і, нарешті, Хазарія. Колись могутній Хазарський каганат вже не зміг оговтатися від розгрому Святославом його найбільших міст і незабаром перестав існувати.

Полюддя. Художник К.В. Лебедев

Які продукти, вироби забирав князь?

Хрещення княгині Ольги.
Художник С.О. Кирилов

Зі зображення спробуйте розповісти про почуття княгині Ольги після хрещення.

Честь і слава Вітчизни

Походи Святослава

Коли Святослав виріс і змужнів, почав він збирати багато воїнів хоробрих, і швидким був, немов барс, і багато воював. В походах не возив за собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тонко нарізавши конину, або звірину, або яловичину і засмажив на вугіллі, так їв; не мав він намету, але спав, постеливши пітник із сідлом у головах, — такими ж були й усі інші його воїни. І посилав в інші землі [посланців] зі словами: «Іду на Ви!»...

Коли ж руські побачили їх [візантійців], — сильно злякалися такої величезної кількості воїнів, але сказав Святослав: «Нам нікуди вже подітися, хочемо ми чи не хочемо — повинні боротися. Так не осоромимо землі Руської, але ляжемо тут кістками, бо мертві сором не мають. Якщо ж побіжимо, — ганьба нам буде. Так не побіжимо ж, але станемо міцно, а я піду попереду вас: якщо моя голова ляже, то про свої самі подбайте»... І справилися руські, і була жорстока січа, і здолав Святослав, і бігли греки.

«Повість минулих літ»

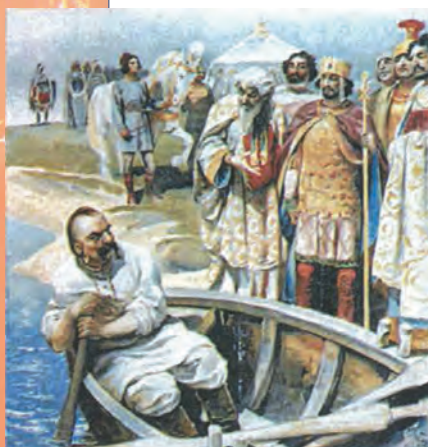
У 968–971 рр. Святослав зробив кілька походів на південь — у Дунайську Болгарію. Болгарія була підкорена, і князю так там сподобалося, що він хотів перенести туди, на береги Нижнього Дунаю, центр своєї держави. Але цим планам не судилося здійснитися.

Святослав.
Скульптор Є.О. Лансере

З одного боку, у цьому випадку залишилася б без захисту Руська земля. У 969 р. на Київ напали печеніги — кочівники, що мешкали в причорноморських степах. Ольга, що була в Києві з дітьми Святослава, докоряла князю, що він кинув їх. Святослав, повернувшись на Русь і відбивши набіг печенігів, лише після смерті матері наприкінці 969 р. знову пішов на південь.

З іншого боку, войовничих русів не збиралася терпіти Візантія, що розглядала Болгарію як свої володіння. У 971 р. в похід проти Святослава вирушив сам візантійський імператор Іоанн Цимисхій, досвідчений полковник, що походив з вірменського роду. Руси кілька місяців тримали оборону у фортеці Доростол на Дунаї. Після запеклих битв, втративши багатьох своїх воїнів, Святослав був змушений укласти мир з греками з зобов'язанням піти з Болгарії. По дорозі назад до Києва на дніпровських порогах його вбили печеніги.

Перемовини Святослава з імператором Іоанном Цимисхієм.
Художник К.В. Лебедев

Зі зображень опишіть зовнішній вигляд князя Святослава. Знайдіть опис зовнішнього вигляду князя в історичних джерелах.

ІСТОРІЯ В ОБЛИЧЧЯХ: СУЧАСНИКИ

Святослав Ігорович
(прибл. 942—972)

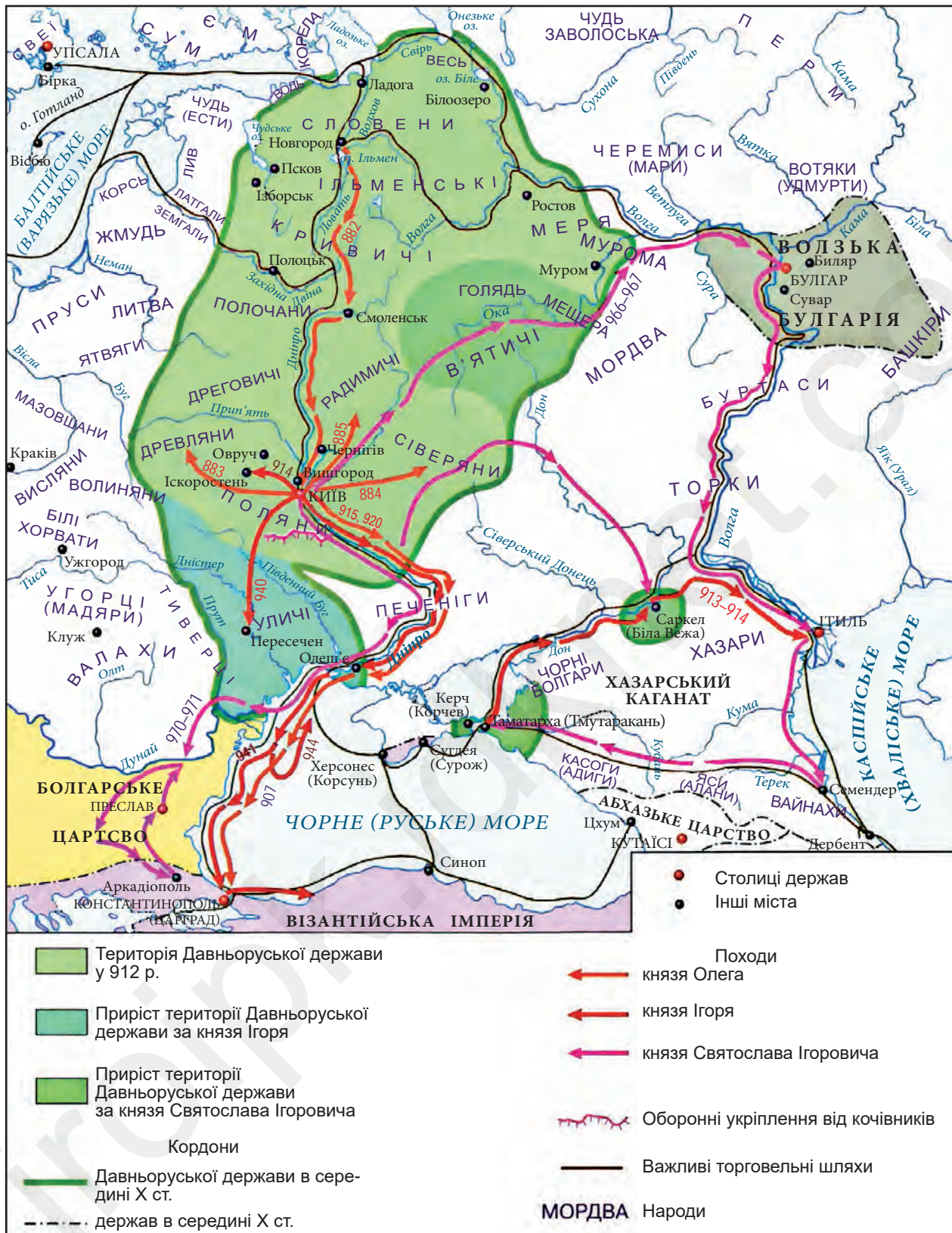
Один з перших руських князів, прославився як полководець, який здійснював далекі походи в багатьох напрямках.

Мешко
(прибл. 935—992)

Перший достовірно відомий польський князь. Почав об'єднання польських земель. Прийняв християнство з Риму.

За допомогою Інтернету та підручника з історії Середніх віків продовжте у зошиті список відомих історичних діячів, які жили одночасно (тут і далі).

Русь у ІХ–Х ст.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Давньоруська держава об'єднала під своєю владою більшість племен східних слов'ян. Нерідко підпорядкування цих племен супроводжувалося запеклою боротьбою. Найважливішу роль у зміцненні держави мали й перетворення, проведені княгинею Ольгою. Війни, які вели перші руські князі, сприяли підвищенню престижу Русі серед інших країн.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Чому головний торгівельний шлях, що проходив землями східних слов'ян, називався «з варяг у греки»? 2. Назвіть головні причини військових походів Олега та Ігоря на Візантію. 3. Які нововведення у системі збору податків було зроблено княгинею Ольгою? Які проблеми вирішували ці нововведення? 4. Як будував стосунки із сусідами князь Святослав? Де він досяг успіхів, а де зазнав невдачі?

Працюємо з картою

1. Покажіть на карті територію Давньоруської держави в середині X ст. 2. Покажіть напрямки походів Олега, Ігоря, Святослава. 3. Які держави розташовані зараз на територіях, куди здійснював походи Святослав? 4. Послідовно перерахуйте назви річок, якими проходив шлях під час руху «з греків у варяги».

Вивчаємо документ

З «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»

У той рік сказала дружина Ігорю: «Отроки Свенельда одяглися зброєю та одягом, а ми голі. Ходімо, князю, з нами за даниною, і собі здобудеш, і нам». І послушав їх Ігор, пішов до древлян за даниною і додав до колишньої данини нову, і чинили насильство над ними мужі його. Взявши данину, пішов він у своє місто. Коли ж йшов він назад, подумавши, сказав своїй дружині: «Ідіть з даниною додому, а я повернуся і походжу ще». І відпустив дружину свою додому, а сам з малою частиною дружини повернувся, бажаючи більшого багатства. Древляни ж, почувши, що йде знову, тримали раду з князем своїм Малом: «Якщо поведеться вовк до вівців, то винесе все стадо, доки не вб'ють його; так і цей: якщо не вб'ємо його, то нас усіх загубить». І послали до нього, кажучи: «Навіщо йдеш знову? Забрав уже всю данину». І не послушався їх Ігор; і древляни, вийшовши

з міста Іскоростеня, вбили Ігоря та дружинників його, бо було їх мало. І був похований Ігор, і є могила його біля Іскоростеня в Деревській землі і досі.

1. У якому році відбулися події, що описані в документі?
2. Про які політичні особливості Давньоруської держави можна дізнатися з цього джерела?

Дуємо, порівнюємо, міркуємо

1. Порівняйте владу князя у східнослов'янських племен у IX–X ст. із владою європейських правителів. Зробіть висновки.
2. Пригадайте матеріал про війни, які вели перші правителі середньовічних держав у Західній Європі (наприклад, Карл Великий). Порівняйте їх із війнами Олега, Ігоря, Святослава. Чи можна вважати закономірністю войовничість перших правителів? Свою відповідь аргументуйте.
3. Поясніть, чому княгиню Ольгу один із істориків назвав справжньою упорядницею держави на Русі. Що ви розумієте під цим визначенням?
4. Чи відповідали цілі походів Святослава державним інтересам Русі? Для відповіді на це питання потрібно спочатку відповісти на інше: що таке, на вашу думку, державні інтереси?

§ 6

ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА. ХРЕЩЕННЯ РУСІ

Чи можна вважати прийняття християнства подією, що визначила подальшу долю Русі?

1. Початок правління князя Володимира

Святослав, йдучи вдруге на Дунай, залишив у Києві старшого сина Ярополка. Другий син, Олег, вирушив у Древлянську землю. Третього сина, Володимира, Святослав відпустив у Новгород. Після смерті Святослава між його синами почалася боротьба за владу. Перемогу в ній здобув Володимир (978/980–1015).

Володимир розпочав своє князювання з наведення порядку в державі, адже після загибелі Святослава данину Києву перестали платити не лише далекі в'ятичі, а й ближні радимичі. Внаслідок дворічної війни

Княжий шолом

Укріплення від кочівників. Реконструкція за даними археологічних розкопок

Чи можна на підставі малюнка зробити висновок про те, наскільки надійними були подібні укріплення?

він повернув «під руку» Києва в'ятичів. У 984 р. князь розгромив ополчення радимичів. Ще раніше він підпорядкував Полоцьке князівство на Західній Двіні.

Володимир очолив похід у Волзьку Булгарію, яка намагалася чинити перешкоди руській торгівлі. Здобувши перемогу, князь уклав з булгарами мир на вигідних для Русі умовах.

За Володимира відбулося перше зіткнення Русі з Польщею — слов'янською державою, що недавно виникла: в 981 р. київський князь приєднав до Русі захоплені раніше поляками міста Червень і Перемишль, ще більше розширивши територію своєї держави.

Руські землі, як і раніше, страждали від набігів печенігів. Тому на південних кордонах Володимир наказав звести чотири оборонні рубежі, що склалися з ланцюга фортець, валів, сигнальних вишок, що унеможливило раптовий напад печенігів. У фортецях служили найкращі воїни зі всієї Русі. Сотні руських сіл і міст були частково позбавлені печенізьких набігів.

2. Причини прийняття християнства на Русі

Володимир першим зрозумів, що втримати всі землі східних слов'ян, опираючись лише на військову силу, не можна. Потрібна була й спільна всім віра.

Ще 980 р., щойно зайнявши київський престол, він спробував використати язичництво для зміцнення своєї влади. На високому пагорбі князь наказав поставити шість дерев'яних ідолів, над якими височів грізний Перун зі срібною головою і золотими вусами. Тим самим жителям Русі давали зрозуміти, що Перун є головним серед божеств, як і київський князь серед слов'ян.

Але це нововведення не досягло поставленої мети. Багато племен були незадоволені приниженням своїх божеств і піднесенням Перуна, якому поклонялися київські дружинники.

Які релігії вважаються традиційними в сучасній Росії?

Тоді Володимир звернувся до досвіду сусідніх країн: проводячи широкую торгівлю, Русь спілкувалася з представниками багатьох релігій: з іудеями-хазарами, мусульманами-булгарами, з християнами із Західної Європи та Візантії (тоді ще не відбулося остаточного розриву між католиками і православними, але різниця між західним і східним християнством швидко збільшувалася).

У чому схожість віроучень ісламу, іудаїзму і християнства?

У чому головна відмінність язичництва від цих релігій?

У чому полягають основні відмінності православ'я і католицизму?

Князь Володимир вирішив прийняти християнство за візантійським (грецьким) зразком. Адже християни, на відміну хазар і булгар, не посягали на слов'янські території. До того ж Русь підтримувала з Візантією тісні торговельні зв'язки. Багато жителів Русі, як і княгиня Ольга — бабуся Володимира, приймали хрещення у Візантії. Але найголовніше, київський князь потребував релігії, яка могла не тільки згуртувати всі племена, а й зміцнити князівську владу. Прикладом була Візантія, наймогутніша держава в Європі. Влада імператора була тут майже необмеженою, і грецька церква сприяла її зміцненню.

До прийняття християнства Володимира підштовхувало і прагнення зміцнити міжнародний авторитет Київської Русі. Адже багато країн поглядали на Русь зверхньо, сприймаючи руських як «варварів». Християнські государі не дозволяли своїм дочкам вступати в шлюб з князями-язичниками. руські купці піддавалися різним утискам у християнських країнах.

Князь Володимир відсилає послів для вивчення різних релігій.
Мініатюра з літопису

У якій державі і коли християнство вперше стало офіційною державною релігією?

3. Хрещення Русі

Хрещенню Русі передували наступні події. У 987 р. у військах візантійського імператора Василя II спалахнув заколот. Імператор звернувся до Володимира з проханням про допомогу. Князь погодився послати війсь-

сько до Візантії, але почав вимагати, щоб імператор віддав йому за дружину свою сестру Анну: цей шлюб повинен був підняти авторитет київського князя. Василь II у відповідь поставив умову, щоб Володимир прийняв християнство і хрестив свою країну. Було підписано відповідний договір, і руський загін розгромив бунтівників. Проте імператор не поспішав виконувати свої обіцянки. Тоді Володимир після довгої облоги захопив центр кримських володінь Візантії — Херсонес (Корсунь).

Хрещення Володимира. Мініатюра з літопису.

Повалення язичницьких ідолів у Києві.
Художник М.І. Макарова

Хрещення киян. Художник К.В. Лебедев

Імператор був змушений поступитися. Володимир прийняв хрещення і одружився з візантійською принцесою, повернувши Корсунь як викуп за наречену.

Повернувшись додому у супроводі грецьких священників, Володимир насамперед хрестив своїх синів. Потім він наказав розтрощити язичницьких ідолів. Величезний Перун за наказом князя був прив'язаний до кінського хвоста і волоком стягнутий з гори у Дніпро. Дванадцять чоловік протягом всього шляху обсипали ідола паличними ударами. Люди плакали, дивлячись на таку наругу. Тим часом священники з Візантії ходили містом і проповідували християнство. Оскільки багато зволікали з прийняттям нової релігії, князь приступив до рішучих заходів. Він наказав киянам зібратися біля Дніпра і потім усім увійти до річки. Одні заходили у воду добровільно, інших заганяли силою князівські дружинники. На березі стояли священники і звершували таїнство хрещення. Сталася ця подія **988 р.**

Володимир послав проповідників і в інші міста. Християнство поширилося спочатку водним шляхом від Києва до Новгороду, в інших місцях ще довго панувало язичництво. Особливо завзятий опір нова релігія зустріла на півночі. Язичники підняли заколот у Новгороді і були

приборкані силою зброї, після чого, як і киян, їх зібрали на березі річки й охрестили. Ідол Перуна з наругою був кинутий у Волхов.

За свідченнями літописів Володимир після хрещення сильно змінився. З суворої і жорстокої людини він перетворився на м'якого і доброго. За наказом князя бідним людям стали безкоштовно роздавати їжу та одяг. До прийняття християнства Володимир мав багатьох дружин, але, повінчавшись з Анною, відмовився від багатоженства.

За Володимира на Русі почалося будівництво храмів і монастирів. Князь запросив з Візантії освічених священиків, відкрив церковні школи, часто силою змушуючи батьків посилати до них синів. Матері цих хлопчиків оплакували їх як мертвих, «бо ще не утвердилися у новій вірі».

Що таке монастир?

4. Значення прийняття християнства

Введення християнства як державної релігії справило величезний вплив як на подальший розвиток Русі, так і на кожного її жителя.

Прийняття християнства змінило побут і звичаї жителів Русі, справило безпосередній вплив на всі сторони їхнього життя. Церква, щоб примирити слов'ян із новою релігією, зберегла деякі язичницькі свята. Але вона рішуче заборонила жертвопринесення, багатоженство, кровну ворожнечу, умикання наречених та інші язичницькі традиції, закликала надавати допомогу убогим і жебракам.

Хрещення Русі сприяло розвитку культури, створенню пам'яток писемності, архітектури та мистецтва. Істотно змінилося і міжнародне становище Давньоруської держави, що стала в загальний ряд християнських держав Європи. Найбільш тісні зв'язки встановилися із Візантією. Саме вона на той час сильно впливала на Русь.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

За князя Володимира Давня Русь посилилася і зміцніла. Наприкінці X ст. на Русі було прийнято християнство в його східному, православному варіанті, що зумовило шлях культурного розвитку країни і вплинуло на картину світу і систему уявлень людини того часу.

Монета князя Володимира.

На одній стороні зображено Володимира на троні, на іншій тризубець — родовий знак династії Рюриковичів

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. За яких обставин на київському престолі опинився князь Володимир?
2. Яких заходів вжив Володимир для зміцнення оборони південних рубежів Русі?
3. Назвіть причини прийняття Руссю християнства.
4. Які події передували прийняттю християнства? Про що вони свідчили?
5. Як відбувалося Хрещення Русі?
6. З'ясуйте значення прийняття Руссю християнства.

Працюємо з картою

1. Знайдіть на карті напрямки походів Володимира. 2. Покажіть на карті території, що відійшли до Русі за Володимира, і місто, де сталося хрещення князя Володимира.

Вивчаємо документ

З «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»

Уліто 986. Прийшли болгари магометанської віри, кажучи: «...увіруй у закон наш і вклонися Магомету... Вчить нас Магомет так... не їсти свинини, вина не пити... Дасть Магомет кожному по сімдесят прекрасних дружин...» Володимир... сам любив дружин... і солодко було йому слухати. Але що йому було нелюбо... заборона вживання свинячого м'яса. А про пиття відкинув геть-чисто: «Русі є веселощі пити, не можемо без того бути». Потім прийшли німці з Риму і сказали: «Прийшли ми, послані папою»... Володимир же сказав німцям: «Ідіть назад, бо наші батьки не прийняли цього». ...Прийшли хазарські іудеї... Він же запитав: «А де земля ваша?» ...І відповіли ті: «Розгнівався Бог на батьків наших і розсіяв нас по різних країнах за наші гріхи, а землю нашу віддав християнам». І сказав на це Володимир: «Як же ви інших навчаєте, а самі відкинуті Богом і розкидані... Чи й нам того ж хочете?» Потім прислали греки до Володимира філософа... Філософ... сказав: «Якщо хочеш стати з праведниками, то хрестись»...

І скликав князь Володимир бояр своїх і старців і сказав їм: «Прийшли послані нами мужі, послухаємо ж їх»... Вони ж сказали: «Ходили до болгар, дивилися, як вони моляться в храмі, тобто в мечеті... немає в них веселощів, тільки сум... І прийшли ми до німців, і бачили в храмах багато їхніх служб, а краси ніякої не бачили. І прийшли ми в Грецьку землю, і ввели нас туди, де вони служать Богові своєму, і не знали — на небі чи на землі ми: бо немає на землі такого видовища і краси такої, і не знаємо, як розповісти про це...»

1. Які аргументи, на думку літописця, вплинули на вирішальний вибір віри Володимиром? 2. Чи можна вважати літописне оповідання про вибір віри повністю достовірним? 3. Які слова в документі свідчать, що він був написаний на багато років пізніше описаних у ньому подій?

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Доведіть, що князь Володимир був видатним державним діячем. Свою відповідь аргументуйте.
2. Використовуючи свої знання з літератури, дайте відповідь на питання: чому час князя Володимира було відбито у багатьох билинах? Які історичні події відбулися в них?
3. Проаналізуйте причини прийняття християнства на Русі. Порахуйте, скільки часу пройшло від хрещення княгині Ольги до Хрещення Русі.
4. З'ясуйте, як прийняття християнства позначилося на міжнародному становищі Русі.

§ 7

РУСЬКА ДЕРЖАВА ПРИ ЯРОСЛАВІ МУДРОМУ

Чому період правління Ярослава Мудрого вважається часом розквіту Давньоруської держави?

1. Боротьба за владу синів Володимира

Прийняття християнства сприяло згуртуванню всіх руських земель, але керувати такою величезною територією було дуже непросто. Володимир за прикладом батька відправив 12 своїх синів у різні землі Русі, щоб вони правили там від імені київського князя.

Улюбленими синами Володимира були Борис і Гліб. Володимир хотів, щоб після його смерті Києвом правив Борис. Цей намір не подобався старшим синам князя — Святополку та Ярославу. Першим непокору батькові висловив Ярослав, відправлений Володимиром до Новгороду. У 1015 р. він відмовився надсилати данину до Києва. Розгніваний Володимир наказав збирати військо для походу на

Святі Борис і Гліб. Руська ікона XV ст.

бунтівного сина. Ярослав у свою чергу закликав на допомогу варязькі загони. І лише смерть Володимира влітку 1015 р. завадила зіткненню.

Коли помирав Володимир, Бориса не було у Києві: він виступив у похід на печенігів. Святополк дарами привернув до себе киян, і вони визнали його своїм князем. Святополк вирішив позбутися небезпечного суперника Бориса і його рідного брата Гліба, підіславши до них таємних вбивць. Борис і Гліб згодом були зараховані до лику святих Російської православної церкви. Тоді ж за наказом Святополка було вбито ще одного його брата — Святослава. За свої жахливі злочини Святополка прозвали Окаянним.

Як ви думаєте, чому саме Борис і Гліб стали першими російськими святими?

Мість і слава Вітчизни

Перші руські святі мученики-страстотерпці Борис і Гліб

Воистину ви цісарі цісарям і князі князям, бо вашою допомогою і захистом князі наші всіх противників перемагають і вашою допомогою пишаються. Ви наша зброя, землі Руської захист і опора, мечі гострі, ними зухвалість поганих скидаємо і диявольські підступи на землі зневажаємо.

«Сказання про Бориса і Гліба»

Ярослав, отримавши звістку про смерть батька і загибель братів, зібрав новгородське ополчення і найману варязьку дружину і виступив проти Святополка. «Не я почав бити братів, але Святополк; нехай буде Бог відмісник крові братів моїх, бо без провини пролита кров праведних Бориса та Гліба; мабуть, і зі мною те саме зробить», — казав Ярослав. Святополк зібрав військо на Русі, а також закликав на допомогу печенігів. Так було започатковано сумну традицію використовувати кочівників у боротьбі князів один з одним.

Війська київського та новгородського князів зустрілися пізно восени **1016 р.** біля міста Любеча. Ярослав першим переправив свої загони через Дніпро та раптовим ударом розбив киян. Святополк утік до батька своєї дружини, правителя Польщі Болеславу. Ярослав зайняв престол у Києві. Але **1018 р.** Болеслав разом зі Святополком пішов на Русь і розбив Ярослава. Однак, оволодівши Києвом, Болеслав не повернув його Святополку, а почав правити сам. Свої війська він наказав розвести руськими містами на прокорм. Принижений Святополк почав підбурювати киян

Ярослав Мудрий.
Реконструкція
М.М. Герасимова

виступити проти поляків. У місті розпочалося повстання. Поляки змушені були повернутися додому, прихопивши з собою князівське майно і безліч полонених. Київським князем знову став Святополк.

У 1019 р. на вимогу новгородців, які не хотіли платити данину Києву, Ярослав організував новий похід проти Святополка. Брати зійшлися на річці Альті, де було вбито Бориса. Новгородсько-варязька рать подолала полки Святополка та печенігів. Київський князь утік і знову спробував знайти притулок у Польщі, але дорогою помер.

Однак *усобиці* на цьому не закінчилися. Боротьбу з Ярославом почав його молодший брат Мстислав, який князував у далекій Тмутаракані. Мстислав переміг у битві, і брати розділили Русь на дві частини по Дніпру. І лише 1036 р., після смерті Мстислава, Ярослав став одноосібним правителем Русі.

Кривава усобиця між синами Володимира показала, що об'єднання Русі було неміцним, що деякі землі, як і раніше, прагнули відокремитися від Києва. Цим настроям піддалися сини Володимира і підняли зброю один проти одного.

2. Внутрішня політика Ярослава Мудрого

Політика Ярослава була спрямована на зміцнення Русі, допомагала розвитку її господарства і культури. Час князювання Ярослава (1019–1054) став епохою розквіту Давньоруської держави. Князь пізніше отримав прізвисько Мудрий.

Як здійснювалося управління в державах Західної Європи в XI ст.?

Перша сторінка
Руської Правди

Ярослав багато зробив для поширення християнства. Він будував нові церкви, відкривав при них школи, заохочував переклад церковних книг з грецької мови на слов'янську. За нього монах Антоній заснував Києво-Печерський монастир. Ярослав був грамотною та освіченою людиною. Він купував книги, читав їх «і вдень і вночі», добре знав Святе Письмо.

Прагнучи встановити порядок у своїй державі, київський князь створив перше на Русі письмове зведення (збірник) законів, яке отримало назву «Правда Ярослава». Це була перша частина Руської Правди — зведення законів для всієї Русі. Закон передбачав покарання за вбивство, образу, обман, крадіжку чужого майна. Прийняття єдиного зведення законів мало велике значення для зміцнення держави.

Як ви вважаєте, чому прийняття єдиного зведення законів сприяло об'єднанню та зміцненню Давньоруської держави?

3. Управління державою за Ярослава

За Ярослава Мудрого склалися чіткі правила управління Давньоруською державою. Вища влада належала київському князю. Літописці називали Ярослава «самовладником». Київський князь видавав закони, був головним суддею та захисником Руської землі.

Київський престол, або, як тоді казали, стіл, після смерті князя передавався за старшинством, тобто старшому в княжому роді. Князем міг стати наступний брат померлого або за його відсутності старший син.

У розпорядженні київських князів була сильна військова сила — дружина. Дружинники допомагали князю судити, керувати його господарством, вести переговори з іншими державами, торгувати. Дружина, яка раніше виконувала переважно військові обов'язки, разом із князем почала керувати державою.

Київський князь правив за допомогою своїх синів, яких він відправляв як *намісників* у найбільші землі (волості). Місцевий князь, який мав власну дружину, мав у своїй волості велику владу, але не міг передавати її у спадок.

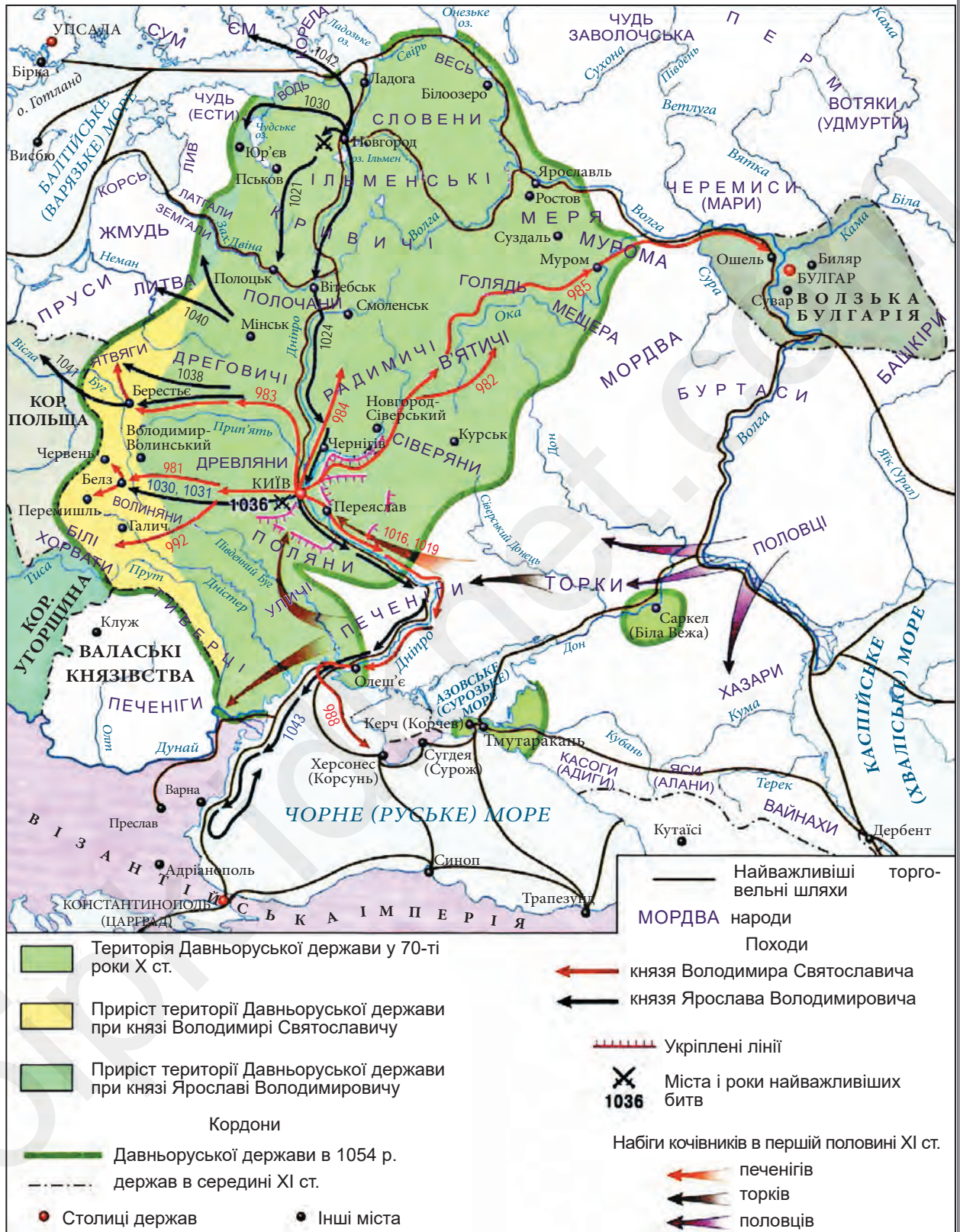
У міських центрах зберігалися вічові традиції. Віче, на яке сходилися всі вільні люди, вирішувало грошові та земельні проблеми, обговорювало закони. Часом віче вторгалось у питання князювання. Незважаючи на встановлений порядок, воно могло запрошувати до себе будь-якого князя або вигнати неугодного. Князь і місцева знать були змушені зважати на волю віча, тому що в його розпорядженні знаходилося народне ополчення — основна військова сила Давньоруської держави.

4. Стосунки Русі з іншими державами

Ярослав продовжував політику батька і діда (Володимира та Святослава). Він зміцнював південні рубежі Русі, будував на кордоні зі степом міста-фортеці. У 1036 р. князь вщент розбив печенігів, що підійшли до Києва. Після цього печеніги перестали здійснювати набіги на Русь.

Ярослав розширював територію держави і зміцнював безпеку її північно-західних кордонів. У 1030 р. він затвердив свою владу на західних берегах Чудського озера, де проживали фіно-угорські племена (чудь), і побудував там місто Юр'єв (своє друге ім'я — Юрій — князь отримав при хрещенні).

У 1043 р. сталося останнє військове зіткнення Русі з Візантійською імперією. Ярослав відправив у похід свого старшого сина Володимира

Русь у кінці X–XI ст.

у відповідь на вбивство у Візантії руського купця. Похід був невдалим. Шторм знищив частину руських кораблів. Шість тисяч викинутих на берег воїнів вирушили додому суходолом, інші рушили назад морем. Візантійський імператор послав за ними погоню. У морській битві руські воїни здобули перемогу. Але загін, що пробивався суходолом, був оточений греками і взятий у полон. Усі воїни були осліплені та відпущені додому для залякування Русі. У 1046 р. Візантія і Русь уклали мирний договір, який був скріплений шлюбом сина Ярослава Всеволода і дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха.

Дружина та дочки Ярослава Мудрого.
Зображення на стіні Софійського собору

Ярослав за допомогою *династичних шлюбів* прагнув зміцнити становище Русі у Європі. Сам він був одружений із дочкою шведського короля. Свою сестру віддав за дружину польському королю. Дочка Ганна була видана заміж за французького короля. Інша дочка, Анастасія, стала королевою Угорщини. Третя дочка, Єлизавета, вийшла заміж за норвезького принца, який згодом став королем. Після загибелі чоловіка Єлизавета вийшла заміж вдруге за датського монарха. При дворі Ярослава деякий час жили сини англійського короля.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Період з кінця X до початку XII століття — час існування відносно єдиної Давньоруської держави. Вона була однією з найбільших у Європі і відіграла значну роль у міжнародних відносинах.

Час правління Ярослава Мудрого був часом розквіту Руської держави. Князь приділяв багато уваги внутрішнім справам, започаткував руське письмове законодавство. Ярослав розширив і зміцнив кордони Русі, поклав край набігам печенігів, зміцнив міжнародний авторитет держави.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Як ви вважаєте, чому після смерті князя Володимира почалися чвари між його синами? **2.** Чим діяльність князя Ярослава Мудрого відрізнялася від діяльності інших князів? **3.** Які зміни в управлінні державою відбулися за Ярослава Мудрого? **4.** Як Ярослав зміцнював міжнародний авторитет своєї держави? З якими країнами при Ярославі Мудрому були встановлені династичні зв'язки?

Працюємо з картою

1. Покажіть на карті держави, з правителями яких Ярослав Мудрий встановив родинні зв'язки. 2. Знайдіть на карті землі, що увійшли до складу Давньоруської держави за Ярослава Мудрого.

Вивчаємо документи

ІСТОРИК М.І. КОСТОМАРОВ ПРО ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Час Ярослава ознаменувався поширенням християнської релігії по всіх руських землях. Тоді вже виросло покоління тих дітей, яких Володимир віддавав у книжне вчення. Ярослав у цьому відношенні продовжував справу свого батька: він у Новгороді зібрав 300 дітей у старостів і попів і віддавав їх «вчитися книгам»... Сам Ярослав любив читання та бесіди з книжними людьми: він зібрав знавців і доручив перекладати з грецької на руську мову різні твори духовного змісту і переписувати вже переведені; у такий спосіб склалася бібліотека.

1. Чому Ярослав намагався широко розповсюджувати православ'я?
2. Поміркуйте, чим відрізняється інформація, яку ми отримуємо з творів історика, від інформації з історичного джерела.

З ПРАВДИ ЯРОСЛАВА

1. Якщо уб'є вільна людина вільного, то [за неї мають право] мстити брат за брата, або син за батька, або батько за сина, або сини брата і сестри; якщо хтось із них не побажає чи не може мстити, то хай отримає 40 гривень за вбитого...

12. Якщо хтось украде чужого коня, чи зброю, чи одяг і виявить викрадене у своїй громаді, то отримує своє і 3 гривні за образу.

13. Якщо хтось виявить викрадене в нього майно в іншої людини, то не повинен самовільно забирати його, кажучи при цьому: «Це моє», але нехай скаже: «Піди та вкажи, де ти взяв це»; якщо підозрюваний у крадіжці не піде одразу, то нехай виставить поручителя за себе не пізніше п'яти днів...

16. Якщо холоп [раб, залежна людина] вдарить вільного чоловіка і сховається в палаці свого пана, а той не захоче його видавати, то залишає холопа в себе і платить ображеному 12 гривень; а потім,

якщо де зустрине вдарений образника [холопа], то має право побити його.

1. Установіть, які пережитки родового ладу зберігалися у Давньоруській державі за Ярослава Мудрого. 2. Наведіть із документа цитати, які свідчать про нерівність між жителями Русі.

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Як усобиця між синами князя Володимира вплинула на розвиток Русі?
2. Порівняйте Русь із західноєвропейськими державами раннього Середньовіччя. У чому полягали спільні риси та відмінності?
3. Лише один правитель Руської держави отримав прізвисько Мудрий. Підготуйте повідомлення на тему «Чому князь Ярослав вважається мудрим правителем». Запитайте у своїх батьків, яке значення вони вкладають у поняття «мудрий правитель».
4. Чому Ярослав прагнув за допомогою династичних шлюбів зміцнити міжнародне становище Русі?
5. Згадайте, про які зведення законів ви дізналися при вивченні курсів історії Стародавнього світу та Середніх віків. У чому полягає схожість цих законів і Руської Правди?

Запам'ятовуємо нові слова

Гривня — на Русі грошова одиниця.

Династичний шлюб — шлюб між представниками правлячих династій різних держав.

Намісник — голова місцевого управління, призначений центральною владою.

Політика — мистецтво керувати державою.

Усобиці — ворожнеча, боротьба, війна між пов'язаними один з одним людьми або групами людей (родичами, представниками одного народу, жителями однієї області, країни, членами одного колективу).

Як Володимиріу Мономаху вдалося призупинити розпад Давньоруської держави?

1. Правління Ярославичів

Перед смертю 1054 р. Ярослав Мудрий розділив руські землі між п'ятьма своїми синами. Ізяслав, як найстарший син, отримав Київ. Ярослав наказував спадкоємцям жити в мирі та злагоді і слухатися старшого брата.

Суд у часи Руської Правди.
Художник І.Я. Білібін

З'ясуйте, що зображено на картині.

нивши печенігів, вони зайняли безкраї землі між Доном і Дунаєм.

Важливу роль в житті половців, як і інших кочівників, відігравали грабіжницькі війни. Озброєні луками і стрілами, шаблями, арканами та списами, половецькі воїни з пронизливим криком кидалися в бій, стріляючи на скаку з луків, обсипаючи супротивника градом стріл. Так само стрімко вони зникали, залишаючи на місці набігу руїни та згарища. Половці забирали з собою численних полонених, яких потім продавали на невідьничих ринках Сходу.

Перший час брати правили згідно з завітами батька. У 1072 р. вони створили новий збір законів, який отримав назву «Правда Ярославичів» і став найважливішою частиною Руської Правди, текст якої повністю склався пізніше, у XII ст. Закони передбачали покарання за замах на князівську власність і на життя людей, які управляли князівським господарством.

Тим часом загострилася ситуація на південних кордонах Русі. Зі сходу, з-за Волги в степу Північного Причорномор'я вторглися воювничі племена половців. Витіс-

Які руські землі найбільше страждали від набігів кочівників?

2. Князівські усобиці

1068 р. половці здійснили перший великий набіг на Русь. У битві на річці Альті вони розгромили руські раті. Ізяслав Ярославич із залишками дружини втік до Києва. Кияни зібралися на віче і вирішили продовжувати війну з половцями. Але Ізяслав відмовився підкоритися постанові віча, посилаючись на втому своєї дружини. Обурений натовп пограбував княжий двір. Ізяслав утік до свого родича польського короля. Лише за рік, зібравши у Польщі велике військо, він знову зайняв київський престол.

Тим часом силу і популярність набирав другий син Ярослава Мудрого — чернігівський князь Святослав, який зумів відбити половецький набіг на свою землю. Він вирішив вигнати Ізяслава з престолу. 1072 р. Святослав зайняв Київ, але у 1076 р. він раптово помер. Ізяслав знову утвердився в Києві. Його брат Всеволод, який за завітом Ярослава Мудрого отримав Переяславль, став правити також і в Чернігові. Проте права на Чернігівську землю пред'явили сини покійного Святослава. Вони закликали загони половців як союзників. На допомогу Всеволоду проти племінників поспішив київський князь. У 1078 р. об'єднані дружини братів розбили війська Святославичів та половців. Але у битві загинув Ізяслав. Київським князем став Всеволод Ярославич (1078–1093). Після його смерті київський престол за правом старшинства зайняв син Ізяслава Святополк.

У 1093 р. половці зробили новий великий набіг на Русь. З ними йшов син Святослава Олег, який правив у далекій Тмутаракані. Проти них виступило об'єднане військо київського князя Святополка та сина Всеволода Володимира, якого за родом матері, візантійської принцеси, називали Мономахом. Проте Святополк та Володимир Мономах були розбиті. Половці пограбували багато міст і сіл, захопили велику здобич, багато полонених. Олег Святославич посів престол у Чернігові, а Володимир Мономах почав княжити в Переяславі.

Як, на вашу думку, позначалися князівські усобиці на безпеку кордонів Русі?

3. Любецький з'їзд князів

Руська земля знемагала від князівських чвар і половецьких набігів. На вимогу Володимира Мономаха **1097 р.** онуки та правнуки Ярослава Мудрого зібралися на з'їзд у місті Любечі. Вони поклялися, що

Руський піший воїн

Половецький кінний воїн

Опишіть озброєння і обладунки воїнів.

не дадуть половцям руйнувати Русь і спільно боротимуться з ними. А щоб не було усобиць, князі домовилися, що відтепер кожен із них правитиме самостійно в землі, що дісталася йому від батька, — «кожний нехай тримає свою отчину». Встановлення цього принципу закріплювало уже початий поділ Руської землі на окремі князівства.

Як змінилося управління Руською державою після смерті Ярослава Мудрого?

З'їзд князів. Художник С.В. Іванов

Рішення про збереження миру та згоди на Русі були порушені невдовзі після їхнього прийняття. Почалася нова кривава усобиця. Проте Любецький з'їзд започаткував об'єднання військових сил руських проти половців. Натхненником загальноруської боротьби з половецькою загрозою став переяславський князь Володимир Мономах, землі якого межували з Половецьким степом. Навесні 1111 р., зібравши загальноруську рать, він завдав половцям нищівного удару. Залишки кочівників пішли в глиб степів. На південних кордонах Русі стало значно спокійніше.

На Любецькому з'їзді князі клянуться жити у мирі (праворуч). Диявол вустами радника підбиває одного з князів домовитися з іншим князем про нову усобицю (ліворуч).
Мініатюра з літопису

У чому жителі Давньої Русі вбачали причини князівських усобиць?

4. Київське повстання 1113 р.

У квітні 1113 р. помер Святополк Ізяславич. За життя він не користувався повагою мешканців Києва, прославився віроломством та жадібністю. У залежність від *лихварів*, яких захищав князь, потрапляли і князівські дружинники, і прості городяни. Проте старша дружина хотіла бачити новим князем сина Святополка. Але київське віче чинило опір цим намірам.

Натовп розгромив двір одного з приближених покійного князя, а потім кинувся грабувати будинки лихварів і знищувати боргові розписки.

Побоюючись розростання заворушень, київська знать відправила гінців у Переяслав до Володимира Мономаха із запрошенням на престол «батька та діда». Володимир спочатку відмовився, вважаючи, що не має прав на Київ. Проте кияни виявили наполегливість, відправивши гінців вдруге зі словами: «Приходь, князю, до Києва; якщо не прийдеш, то знай, що багато зла станеться: підуть на бояр, на монастирі, і тоді ти, князю, даси Богові відповідь, якщо монастирі пограбують».

Князь Володимир Всеволодович був по матері онуком візантійського імператора Костянтина, прозваного Мономахом (Єдиноборцем). Ще в 13 років батько відправив не по роках тямущого Володимира правити Ростово-Суздальською землею. Тут княжич зумів створити невелику, але боездатну рать. У 14 років він у складі війська Ярославичів взяв участь у поході проти полоцького князя. Однак перемога не принесла йому радості: Це не радість, а горе для всіх руських. Нікчемними виглядають злість і заздрість князів, їхня жадібність і взаємна ненависть. І що чекає на Русь, якщо діти її мертвими лежать на снігових рівнинах, якщо гинуть вони від руки один одного?» Незабаром Володимир Всеволодович отримав у князювання Смоленськ. Тут він виявив себе як жорсткий, але мудрий і справедливий правитель, який захищав народ від свавілля багатіїв. Довгі роки Володимир правив у Переяславській землі. Саме тут він прославився як захисник руських земель від руйнівних набігів половців.

5. Правління Володимира Мономаха в Києві

Київським князем Володимир Мономах (1113–1125) став у віці 60 років, будучи навченим правителем, відомим на Русі організатором і провідником багатьох походів проти половців, противником князівських усобиць.

Як київський князь Володимир Мономах створив новий збір законів — «Устав Володимира Всеволодовича» — заключну частину Руської Правди. Закон відтепер значно полегшував становище різноманітних боржників. Тепер лихварі не мали права вимагати більше 20 % понад взяту в борг суму. «Статут...» забороняв перетворювати вільних людей на рабів.

Маючи підтримку народу, Володимир змусив підкоритися собі майже всіх руських князів. За непокору він карав силою. Своїх синів Мономах розсадив у великих містах — Новгород, Смоленськ, Суздаль, Володимир-Волинський.

Гроші Русі XII–XIII ст. — гривні

Чому Володимир Мономах мав авторитет і підтримку всього народу?

Відпочинок Володимира Мономаха під час полювання.
Художник В.М. Васнецов

Володимир був освіченою людиною, обдарованим письменником. У настанову не тільки своїм дітям, а й усім нащадкам князь написав «Поучення». У ньому він розповів про свій життєвий шлях, виклав свої погляди на те, що є головним у житті людини, як він повинен поводитися по відношенню до інших людей.

Завдяки авторитету Мономаха після його смерті київським князем став його старший син Мстислав (1125–1132), хоча були й інші претенденти на престол. Мстислав продовжив справу свого батька і намагався не допустити князівських міжусобиць.

Княжіння Володимира Мономаха та його сина Мстислава, прозваного Великим, стало часом відновлення відносної єдності Давньоруської держави. Однак після смерті Мстислава знову почалися суперечки між князями.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Князівські усобиці започаткували роздроблення Русі. Володимир Мономах та його син Мстислав Великий були останніми правителями єдиної Давньоруської держави.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфу

1. Які важливі події відбулися на Русі під час спільного правління Ярославичів?
2. Чому боротьба з набігами половців стала найважливішим завданням руських князів? Чому вони могли повністю захистити Русь від половецьких набігів? 3. Які рішення ухвалив Любецький з'їзд князів? Яке значення цього з'їзду?
4. Назвіть основні риси правління Володимира Мономаха. 5. Як розвивалося давньоруське законодавство від Ярослава Мудрого до Володимира Мономаха? Яке значення мав «Устав Володимира Всеволодовича»?

Працюємо з картою

1. Знайдіть на карті Київську, Чернігівську, Переяславську, Тму-тараканську землі; половецький степ. 2. Покажіть на карті місце першого великого зіткнення руських та половецьких військ.

Вивчаємо документ

З «УСТАВУ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА»

Якщо закуп втече від пана [не розрахувавшись з ним за позику], то стає повним холопом; якщо ж він піде шукати грошей з дозволу пана або побіжить до князя та його суддів зі скаргою на образ з боку свого пана, то за це його не можна робити холопом, але слід дати йому суд.

А за позику хлібом з будь-яким додатком людина не стає холопом, але якщо вона не відпрацює боргу [протягом установленого терміну], то зобов'язана повернути отримане; якщо відпрацює, то нічим більше не зобов'язана.

1. Як «Устав...» обмежував поширення холопства? 2. Поясніть своїми словами поняття «позика». У якому вигляді могли отримувати позику?

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Підготуйте доповідь (не більше 150 слів) на тему «Мономах — історія імені».
2. Порівняйте озброєння руських і половецьких дружин (за матеріалами підручника та Інтернету).
3. Складіть у зошиті генеалогічне дерево князів, згаданих у тексті цього та попередніх параграфів.

§ 9

СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ І ЦЕРКОВНА ОРГАНІЗАЦІЯ НА РУСІ

У чому полягали особливості устрою суспільства в Давній Русі? Яку роль життя країни відігравала Православна церква?

1. Формування давньоруської народності

Наприкінці X ст. було закінчено об'єднання всіх східних слов'ян у спільну державу — Русь. Підпорядковуючись владі київського князя,

кожне плем'я мало не тільки платити йому данину, а й брати участь в загальнодержавних справах.

Здійснюючи військові походи, київські князі збирали народні ополчення з усіх східнослов'янських земель. У таких походах воїни були об'єднані спільною метою, відчували свою спорідненість один з одним і з гордістю заявляли: «Ми з роду руського!» З такими настроями вони поверталися додому. Найбільш відважні і доблесні воїни приймалися в князівську дружину.

У мирному житті населення всіх слов'янських земель також поєднували спільні справи. У численних селищах дзвеніли сокири, будувалися човни для княжого флоту та купецьких караванів, потім вони сплавлилися водою до Києва. На київському торгу сходилися мешканці всіх слов'янських земель. У процесі спілкування згладжувалися місцеві відмінності у мові, виникала і розвивалася єдина давньоруська мова.

Прийняття християнства і віра в єдиного Бога ще більше згуртували населення, яке проживало на території однієї держави. З часом люди перестали ототожнювати себе хто з полянами, хто з древлянами, хто з радимичами, вони стали вважати себе єдиним цілим. Так поступово складалася *давньоруська народність*.

Які зміни в житті східних слов'ян сприяли формуванню давньоруської народності?

2. Основні верстви населення Давньої Русі

Переставши ділитися за родоплемінною ознакою, всі люди в Давньоруській державі почали складати єдине *суспільство*. Однак це суспільство, як і в інших країнах, поділялося на певні категорії або верстви, залежно від того, чим займалися люди.

З яких верств складалося населення країн Західної Європи в Середні віки?

Князь

Правлячу верхівку суспільства складали київські князі, які вважали себе нащадками Рюрика. Князь опирався на дружину. Дружина ділилася на старшу — *бояр*, які виконували найважливіші доручення князя, і молодшу.

З прийняттям християнства виникає особлива верства населення — *духовенство*.

Основною масою населення Давньоруської держави були вільні землероби — *люди*, які об'єднувалися в громади.

У міру зростання міст зростала і кількість їх жителів. У містах, крім князя, його дружини, духовенства, облаштувалися ремісники та купці.

3. Земельні відносини

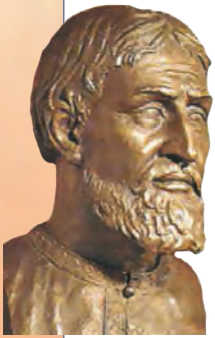
Головним заняттям населення Русі залишалося сільське господарство. Земля вважалася спільною власністю громади. Землі, придатні для ріллі, ділилися на наділи між усіма сім'ями, які входили у громаду. У загальному користуванні знаходилися луки та ліси. При цьому землероби-общинники за користування землею мали платити данину державі. Таким чином, держава поступово затверджувала своє право власності на землю.

Почали з'являтися й особисті земельні володіння. Князі оголошували своєю власністю вільні землі, «саджали» на них полонених і перетворювали в своїх робітників. На таких землях зводилися княжі хороми, господарські споруди. Тут же розбивали сади і городи, заводили стайні, риболовлі, мисливські угіддя.

Князі почали жалувати земельні володіння своїм дружинникам, а також Церкві. З'являються перші *вотчини* (отчини) — спадкові земельні утримання (що переходили від батька до дітей). Але верховним власником, тобто розпорядником такого володіння, залишався князь. Він міг пожалувати вотчину за вірну службу, а міг і відібрати її за різні провини і передати іншому.

Двір князя. Художник А.М. Васнецов

Смерд
Реконструкція
М.М. Герасимова

З появою особистих володінь почало виникати і *залежне населення*. Найбільш безправними були раби, яких на Русі називали *холопами* або *челяддю*. Більшість із них працювали на землі князів та вотчинників. Були з-поміж них і слуги.

Ця частина населення поповнювалася не тільки за рахунок полонених. Людина від великої потреби могла добровільно продати себе в холопи.

Існували й інші категорії залежних людей: *смерди* — сільські жителі, які несли повинності на користь князя; *закупи* — общинники, що розорилися, пішли в боргову кабалу за позику (купу), яку вони відпрацьовували на полі у людини, яка позичила їх грошима. Закуп продовжував вести своє власне господарство, а повернувши борг, ставав вільною людиною. До залежної частини населення належали також *рядовичі* — люди, які уклали договір (ряд), погодившись жити та працювати у пана на певних умовах.

4. Церковна організація. Храми і богослужіння

Чому Церква відігравала велику роль у житті людей у Середні віки? Якою була організація Католицької церкви?

Обрання Іларіона до митрополитів.
Мініатюра з літопису

На чолі Руської православної церкви стояв *митрополит*. Аж до середини XV ст. він підкорявся константинопольському (вселенському) патріарху. Митрополити на Русь призначалися у Константинополі, і в основному це були греки. Лише кілька митрополитів були руськими за походженням. Першим серед них став Іларіон, сучасник Ярослава Мудрого.

Митрополичою *резиденцією* був Київ. Митрополиту підпорядковувалися єпископи у найбільших містах країни. Часто вони теж були греками. Глава Церкви в Новгороді отримав у XII ст. титул архієпископа. Єпископи правили у своїх областях, які збігалися зазвичай з територіями земель, — Новгородської, Чернігівської, Полоцької та ін. Їм підпорядковувалося місцеве духовенство, яке поділялося на дві частини — чорне та біле. *Чорне* духовенство — це ченці, які жили в монастирях.

Закладка князем Володимиром Святославичем Десятинної церкви.
Художник В.В. Верещагін

Білим духовенством називали священників і дияконів, які служили в соборах та звичайних церквах. *Соборами* називали на Русі центральні міські храми. Більшість храмів будували міські та сільські жителі, об'єднуючись у парафії, тобто громади людей (зазвичай сусідів), які ходили на служби у свій храм. Заможні люди будували церкви у своїх будинках та садибах для себе та своїх сімей. Такі церкви називалися домовиками.

Князь Володимир Святославич, засновуючи церковну організацію, виділив на її користь десятину частину своїх доходів. Перша велика княжа церква, побудована в Києві на кошти від цих зборів, отримала назву Десятинної. Згодом склався порядок: держава забезпечувала всім необхідним митрополита і єпископів, а інше духовенство в церквах і монастирях жило на кошти, що виділялися парафіянами та засновниками храмів, а також на доходи від майна (насамперед земель), пожертвованого Церкві віруючими.

У перші століття історії Русі в Церкві був великий грецький вплив. Русь сприйняла візантійські традиції богослужіння та церковного мистецтва. Як і у Візантії, тексти на службах співали, особливою пошаною користувалися ікони. Проте все богослужіння та спілкування в Церкві проходило з самого початку слов'янською мовою. Хоча практично всю християнську літературу Русь отримала з Візантії, вона була доступна в перекладі на мову, зрозумілу більшості населення.

Ця обставина сприяла поширенню християнства та зближенню церковної та народної культури.

5. Монастирі

Особлива роль в релігійному і культурному житті Стародавньої Русі належала монастирям.

Яку роль відігравали монастирі у житті країн Західної Європи в Середні віки?

Монастир — це релігійна громада ченців або черниць, а також спеціальне місце, де живуть ченці, тобто люди, які відмовилися від звичайного життя, сім'ї та друзів і присвятили себе служінню Богу. Правила проживання ченців можуть бути різними, часто вони об'єднуються в громаду під керівництвом наставника — *ігумена*. У таких ченців спільне майно, вони проводять час у молитвах, спільних богослужіннях та трудах, особливо читанні та писанні церковних книг.

Святі Антоній і Феодосій.
Художник І.К. Дорнер

Одним із перших відомих монастирів на Русі став Києво-Печерський. Біля його витоків стояв Антоній, який прийшов до Києва з Любеча і оселився в «печері», тобто печері, виритій на високому березі Дніпра на південь від Києва. Антоній шукав усамітнення, але згодом його подвижницький спосіб життя став відомим, і до нього стали приходити інші люди. Спочатку ченці, як і Антоній, жили в печерах, звідси й назва монастиря. Пізніше ці печери почали використовувати як гробниці.

З послідовників Антонія найбільшої слави набув Феодосій, що прийшов з Курська. Згодом він став ігуменом монастиря. При ньому монастир розширився і перетворився на центр духовності всієї Русі. Серед (тих, хто прийняв постриг — чернецтво) були і прості люди, і бояри, і князі. У монастирі писали ікони, переписували книги, створювали літописи. Багато ченців Києво-Печерського монастиря ставали єпископами в різних областях Русі або прославилися як *місіонери* — просвітители населення, незнайомого з християнством.

До початку XIII ст. монастирі існували практично в усіх землях та великих містах Русі. Найбільш відомі — Юр'єв, Антонієв і Варлаамо-Хутинський у Новгороді, Слєцький монастир у Чернігові,

Богородице-Різдва́ний у Володимирі-на-Клязьмі. Багато хто з них користувався заступництвом князів. Монастирі були центрами культури та писемності, там можна було здобути освіту.

6. Духовні цінності. Давньоруські подвижники та святі

Віра в Христа як Спасителя людства — суть християнства. В Євангелії описано земне життя Ісуса Христа, а в євангельських заповідях закріплені певні цінності — ідеали, згідно з якими людина поводить себе і будує своє життя. Християнство проголошує головною цінністю любов до Бога та ближнього.

Християнські цінності різко відрізнялися від язичницьких. У язичництві процвітав культ сили. Окрема людина не мала значення поза колективом. Стосунки як з богами, так і з людьми будувалися за принципом «ти — мені, я — тобі». І ось незабаром після хрещення Русі з'явилися люди, які проповідували нові ідеали. У діяннях, долі чи посмертних чудесах деяких із таких людей сучасники бачили прояв Божественної волі. Такі люди визнавалися святими.

Одними з перших святих на Русі були визнані князі Борис і Гліб, які відмовилися від боротьби з братом (Святополком Окаянним) за київський престол. Їхні долі символізували добровільний мученицький подвиг заради братньої любові. Ідеали жертвовної любові у Христі та відмова від мирських радощів заради духовного життя втілювали святі ченці та черниці — Антоній і Феодосій Печерські, Авраамій Смоленський, Євфросинія Полоцька та ін.

Норми поведінки для мирян (людей, що живуть у миру, тобто звичайним життям), які керувалися християнськими ідеалами, визначалися як благочестя. Благочестивий спосіб життя мав на увазі регулярне відвідування церкви, повагу до духовенства, батьків і старших, скромність, чесність, допомогу жебракам і хворим і т. д. Ці норми поєднувалися зі звичним устроєм суспільства, орієнтованого на авторитет старшого, непорушність сім'ї і роду, неприйняття нововведень. Так складалася *мораль*, яка проповідувалася у популярному жанрі середньовічної літератури — повчаннях. Одним із найвідоміших творів цього жанру є «Повчання» князя Володимира Мономаха.

Проповідниками християнських цінностей були православні письменники, архітектори та художники. Імена деяких з них нам відомі —

Святий
Дмитрій Солунський.
Мозаїка з монастиря
в Києві

наприклад, митрополит Іларіон, автор «Слова про Закон і Благодать», або іконописець Алімпій, чернець Києво-Печерського монастиря.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Провідну роль у суспільних відносинах відігравали князі і їх військово-служила знать (дружина). Духовною та культурною основою життя руського суспільства було православ'я.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Яка система управління державою існувала на Русі в XI ст.? **2.** Використовуючи комп'ютер, складіть та заповніть таблицю у зошиті «Категорії населення Русі та їх характеристика». **3.** Як на Русі сформувалася княжа і боярська власність на землю? Відповідаючи, використовуйте терміни «перехід землі до приватних рук», «князівські влади», «вотчина». **4.** Поясніть, чому в Західній Європі Русь іноді називали «країною міст». **5.** Намалюйте у зошиті схему «Церковна організація на Русі». **6.** Яку роль у житті Русі відігравали монастирі?

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Використовуючи текст підручника та Інтернет, складіть тези до повідомлення «Життя в монастирі» (виберіть один із монастирів, згаданих у параграфі).
2. Запропонуйте назву статті для наукового журналу з однієї з тем цього параграфу. Обов'язково використовуйте слово «проблема».
3. Доведіть, що в землевласників (князів, бояр) і в простих землеробів були як спільні, так і різні інтереси.

Запам'ятовуємо нові слова

Бояри — вищий прошарок суспільства на Русі, власники великих вотчин.
Вотчина — велика земельна власність, що належала знатній людині на Русі на правах наслідування.

Духовенство — служителі культу в релігіях, які сповідують віру в єдиного Бога.

Єпископ — голова великої церковної області — частини митрополії.

Закупи — люди, які отримали купу — позику і зобов'язані за це працювати на пана, який надав купу.

Люди — прості вільні жителі Русі.

Митрополит — голова великого церковного округу.

Монастир — громада ченців, які живуть за єдиними церковними правилами.

Суспільство — люди, об'єднані спільним життям та діяльністю в одній державі.

Резиденція — місце постійного перебування посадової особи.

Рядовичі — люди, які уклали ряд (договір) на виконання певної роботи.

Смерди — вільні селяни у Давній Русі.

МІСЦЕ І РОЛЬ РУСІ В ЄВРОПІ

Матеріал для самостійної роботи
і проектної діяльності

Які позиції займала держава Русь в сучасному їй світі?

1. Політична карта Європи в IX–XI ст.

Які держави існували в Західній Європі в IX–XI ст.?

Як називали правителів цих держав?

IX–XI століття стали часом утворення не тільки держави Русі, а й багатьох інших європейських держав. На землях імперії Карла Великого, що розпалася, до кінця IX ст. утворилися три великих королівства, що започаткували майбутнє Франції, Німеччини та Італії. У X ст. німецькі королі почали здійснювати походи до Італії. Підкоривши частину Італії та Рим, німецький король Оттон I оголосив себе римським імператором. Підвладні йому землі стали називатися Священною Римською імперією. Але ця держава, як і інші, не була єдиною, влада імператора швидко ослабла. Сама Німеччина складалася з 200 дрібних фактично самостійних держав. Часом це був лише замок із кількома селами. Про такі володіння сучасники жартома говорили: «Голова правителя, коли він лягає спати, лежить на його землі, а ноги доводиться витягувати у володіння сусіда».

На півночі Європи з'явилися Датське, Норвезьке та Шведське королівства. У королівство Англію в 829 р. об'єдналися англосаксонські королівства Британії. Однією з перших слов'янських держав стала Великоморавська держава, яка проіснувала недовго. У IX ст. почали складатися Польське та Чеське князівства (пізніше королівства). На Балканах у IX–X ст. період свого розквіту переживало Болгарське царство. На початку X ст. виникло Хорватське королівство, а в середині X ст. — Сербське князівство. Наприкінці X ст. склалося і царство Угорщина. У X ст. виникла держава Волзька Булгарія. Найбільшою і найрозвиненішою державою на той час залишалася Візантійська імперія.

З усіма великими європейськими країнами Русь мала міцні регулярні політичні та торговельні зв'язки.

2. Відносини Русі з Візантійською імперією

Результатом військових походів князів Олега, Ігоря та Святослава на Візантію стали договори Русі з греками 911, 944 та 971 рр. Ці договори показують, що Візантія була готова на будь-які умови, аби встановити мирні відносини з Руссю. Так, руським купцям надали різні пільги для ведення торгівлі в Константинополі. Після Хрещення Русі у 988 р. відносини між двома країнами значно зміцніли.

Стіни Константинополя

Константинополь був культурною столицею Європи. Авторитет візантійських імператорів було визнано в усіх європейських державах. Однак відносини Русі з Візантією носили особливий характер. Для Русі Царгород став духовним та релігійним центром.

Особливі відносини Русі та Візантії знаходили відображення і в династичних шлюбах. Найважливішою подією було одруження Володимира Святославича на візантійській князівні Анні, сестрі двох візантійських імператорів. Анна була першою візантійською принцесою, народженою в імператорському палаці (таких дітей називали порфіро-рідними), виданою заміж за іноземця. Син Ярослава Мудрого Всеволод був одружений на грецькій князівні. Візантійські принцеси були дружинами онуків Ярослава Мудрого Олега та Святотопка, сина Володимира Мономаха Юрія. Багато дочок російських князів виходили заміж за представників візантійського імператорського будинку.

Руські дружинники брали участь у війнах Візантії. Вони не лише захищали її межі, але й брали участь у походах до південної Італії та Сицилії. За часів Першого і Другого хрестових походів руські билися пліч-о-пліч з візантійцями на Сході.

Руських купців добре знали на ринках Константинополя, в інших землях великої імперії.

3. Відносини Русі з країнами Центральної, Західної і Північної Європи

Покажіть на карті торговельні шляхи з Русі в країни Західної Європи.

Русь була однією з найбільших європейських держав. З нею рахувалися не тільки сусідні, а й віддалені країни й народи. Саме географічне положення визначало широкі контакти Русі з багатьма країнами Сходу та Заходу. Тісні зв'язки руських земель встановилися із Чехією, Польщею, Угорщиною, Болгарією.

Постійні відносини існували в Русі з Німеччиною, Норвегією, Швецією, з далекими Англією та Францією. Родинні зв'язки Рюриковичів з монархами багатьох європейських країн свідчать, що Русь у цей час посіла чільне місце у системі європейських держав.

Ви знаєте про шлюби дочок Ярослава Мудрого з королями різних країн. Особливо глибокий слід залишила в історії Франції королева Анна Ярославна. На відміну від чоловіка-короля, вона вміла читати і писати, грала на музичних інструментах. Приїхавши до Франції, Анна була вражена убогістю Парижа в порівнянні з блискучою столицею Русі. Вона писала батькові: «У яку варварську країну ти мене послав; тут житла похмурі, церкви потворні і звичаї жахливі». Їй вдалося багато в чому змінити французький королівський двір.

Іноземні принцеси стали дружинами багатьох синів Ярослава Мудрого. Його онук Володимир Мономах був одружений на дочці англійського короля, а сестра Володимира Євпраксія Всеволодівна була заміжня за імператором Священної Римської імперії.

4. Відносини з кочівниками і країнами Сходу

Покажіть на карті торговельні шляхи з Русі в країни Сходу.

Першорядне значення для Русі мали відносини з кочовими народами, що мешкали на південь та схід від руських кордонів.

Істотно вплинуло на обстановку на схід від Русі утвердження ісламу як державної релігії в Волзькій Булгарії. Вона стала одним із найбільших мусульманських центрів Європи. До ісламу пізніше долучилися й печеніги.

Ісламські місіонери з Булгарії і навіть Хорезму бували і на Русі. Вони приходили

Битва руських дружин з половцями.
Мініатюра з літопису

Королева Франції
Анна Ярославна.
З французького
зображення

до князя Володимира, коли він вибирав нову віру. Але свій вибір князь зробив на користь християнства. Після Хрещення Русі почалася багаторічна війна Русі з печенігами.

Постійні набіги печенігів, а потім половців супроводжувались розоренням міст і сіл, викрадення в рабство тисяч жителів Русі. Все це істотно гальмувало розвиток країни. Тому боротьба з кочівниками була найважливішим напрямом зовнішньої політики всіх князів. Для порятунку від набігів будували укріплення вздовж кордонів та зводили стіни навколо міст. Князі здійснювали походи в степ, розгромлюючи кочівників далеко від руських земель. Але набіги все одно тривали, тим більше що в ході усобиць багато князів самі закликали кочівників на Русь як своїх союзників для боротьби з іншими князями.

Але відносини Русі з сусідами-кочівниками були відзначені не лише набігами та війнами. Між ними розвивалися торговельні зв'язки. Князі брали за дружин дочок степової знаті і самі віддавали своїх дочок заміж за знатних степовиків. Активно розвивалися відносини Русі з Волзькою Булгарією, Хорезмом, державами і народами Кавказу.

5. Русь в міжнародній торгівлі

Скарб східних монет, знайдений археологами на території Русі

Руська держава відігравала ключову роль у європейській торгівлі в IX–XI ст. Сама держава Русь багато в чому виникла завдяки своєму становищу на межі двох найважливіших торгових шляхів на той час — Волзького торгового шляху та шляху «з варягів у греки». Обидва вони забезпечували протягом кількох століть стійку торгівлю країн Європи зі Сходом, а також Північну Європу з Візантією. Цими шляхами Русь вела торгівлю з південними і західними слов'янами, Скандинавією, Візантією, Західною Європою, народами Кавказу, Середньою Азією, Близьким Сходом.

Купці з північних європейських земель добиралися Волгою до Каспійського моря і, перепливши до його південного берега, пересідали на верблюдів і рухалися далі: хто в Багдад, хто в Середню Азію, деякі в Індію і Китай.

Для Русі особливо вигідною була торгівля з країнами Сходу. Прянощі, шовкові та парчеві тканини, коштовності та різноманітні вироби майстерних ремісників потоком йшли через руські землі на Захід. Так, за розрахунками вчених, лише у X ст. і лише з Середньої Азії на Русь і до Північної Європи щорічно привозили понад 1 млн срібних монет!

ІСТОРІЯ В ОБЛИЧЧЯХ: СУЧАСНИКИ

**Ярослав Мудрий
(978–1054)**

Київський князь. Близький родич багатьох європейських правителів. Русь під його керівництвом досягла свого розквіту. При ньому почали створювати звід законів Руська Правда.

**Вільгельм
Завойовник
(1027–1087)**

Герцог Нормандії — напівнезалежної держави на півночі Франції. Завоював Англію і, ставши її королем і засновником нової династії, сприяв зміцненню і розвитку країни.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Русь була однією з найбільших держав IX–XII ст. і розглядалася іншими країнами як рівноправний партнер. Вона була одним із найбільших посередників у торгівлі країн Європи з країнами Сходу. Давньоруська держава, хоча і мала ряд своєрідних рис, проте багато в чому була схожа за своїм устроєм з іншими європейськими державами.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Які види транспорту використовувалися у IX–XII ст. для перевезення товарів?
2. З якими з країн Європи торгувала Русь?
3. Які степові народи були супротивниками Русі?
4. Виберіть із тексту параграфа цитати, які говорять про рівноправний характер відносин Русі з іншими державами.

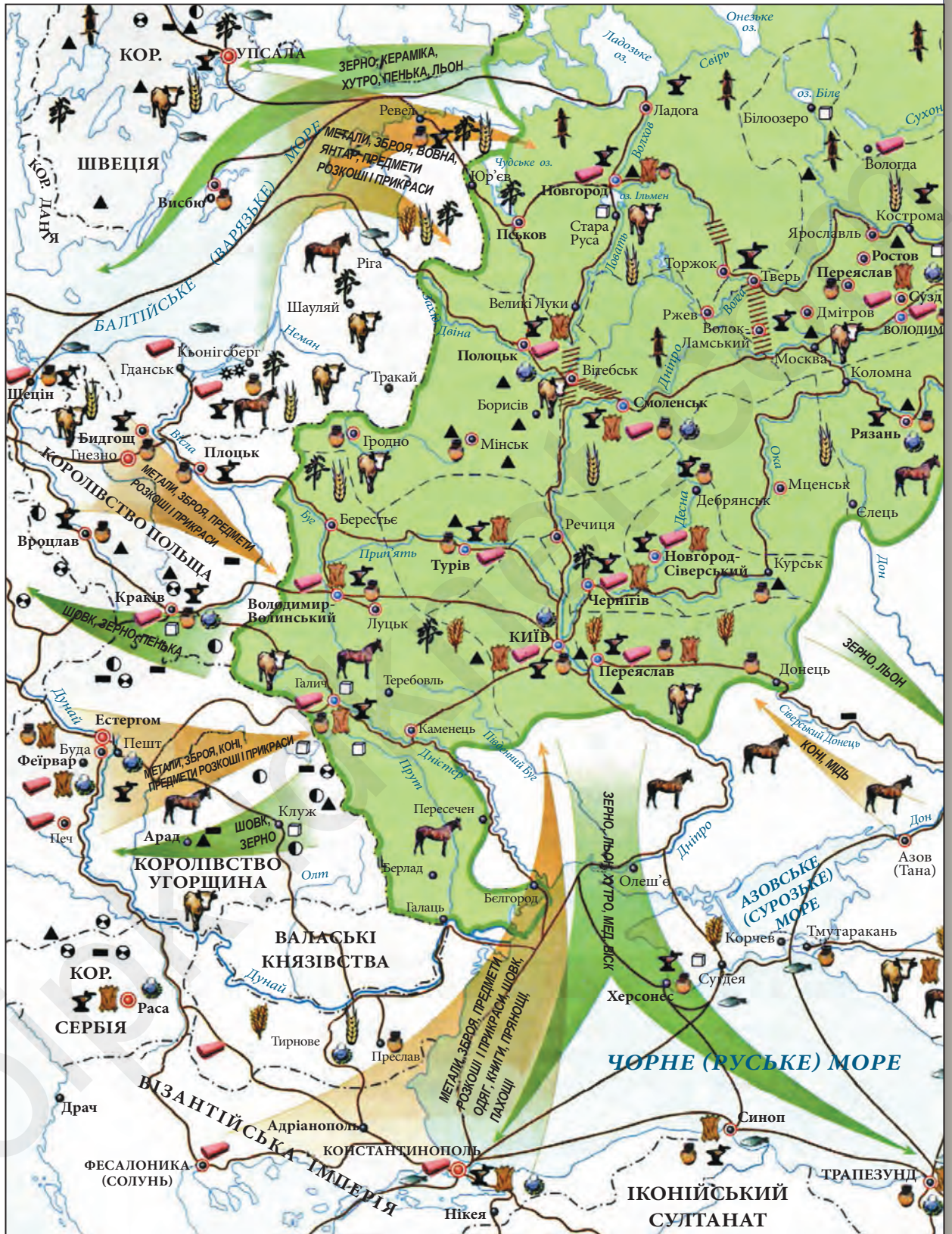
Працюємо з картою

1. Покажіть на карті основні торгові шляхи, які пов'язували Русь з іншими землями. 2. Які товари вироблялися на Русі? 3. Складіть у зошиті схему, що показує, куди і які товари вивозилися з Русі, звідки і які товари ввозили на Русь. 4. Позначте на контурній карті країни, з правителями яких поріднилися руські князі.

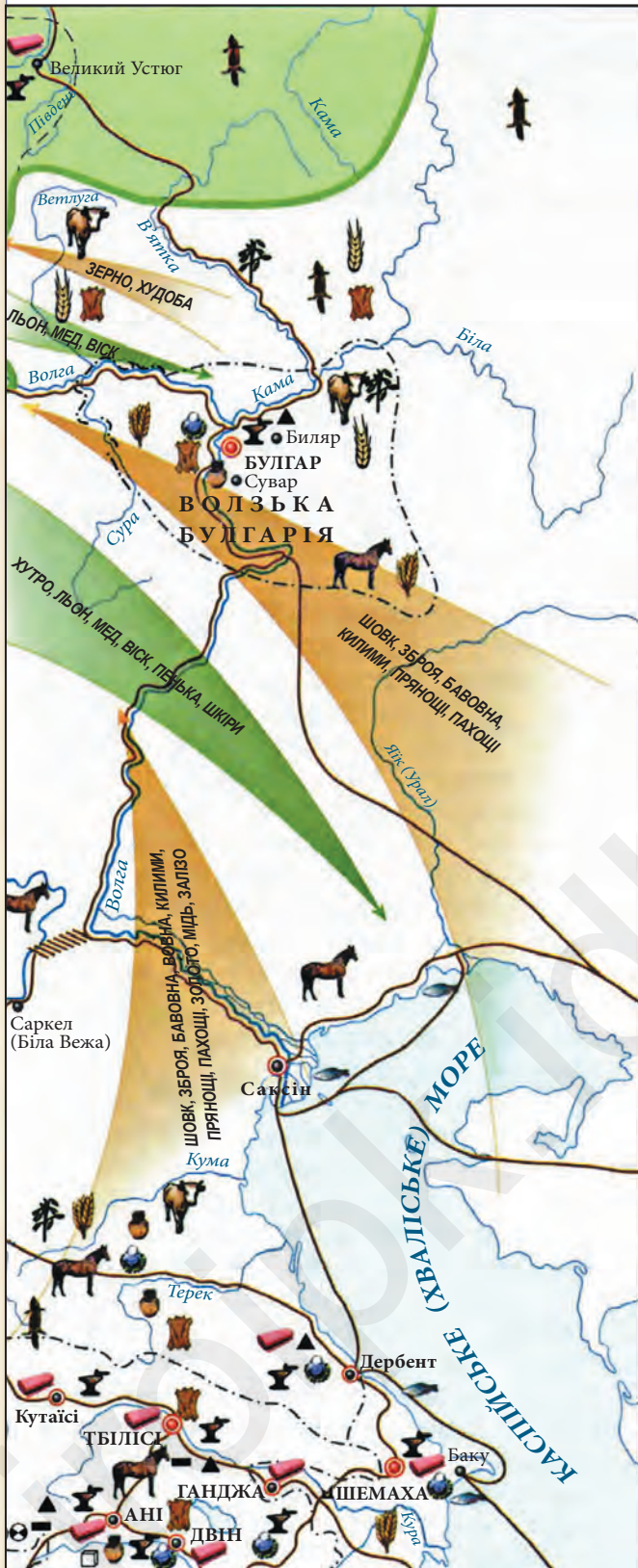
Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Доведіть, що у IX–XII ст. Русь була частиною єдиного європейського політичного та економічного простору.
2. З'ясуйте, який вплив мала Візантія на розвиток Русі.
3. Напишіть у зошиті коротке есе на тему «Роль Русі в міжнародній торгівлі IX–XII ст.».

Економічний розвиток Русі в XI – початку XIII ст.

Кордони в кінці XII ст.

- Давньоруської держави
- - - - - руських князівств і земель
- · - · - держав

- Столиці держав
- Центри руських князівств і земель
- Інші міста

Торгово-ремісничі центри

ВОЛОДИМИР найбільші
Переяславль великі
Олеш'є інші

- Важливі ярмарки і торги

Ремісничє виробництво

- полотняне
- шкіряне
- обробка металів (ковальська справа, збройна справа, лиття та ін.)
- керамічне і гончарне
- ювелірне

Видобуток корисних копалин

- золота
- срібла
- міді
- олова
- заліза
- солі
- бурштину

Вирощування

- жита
- вівса
- пшениці
- льону

Розведення

- великої рогатої худоби
- коней

Промисли

- ловля риби
- полювання на хутрового звіра

← Вивіз товарів з Давньоруської держави

← Ввіз товарів в Давньоруську державу

Торгові шляхи

Найважливіші волоки

У чому полягали головні особливості давньоруської культури?

1. Найважливіші риси культури країн Європи в IX–XII ст.

У IX–XII ст. у Європі існувало кілька культурних осередків, зв'язок між якими був досить слабким. Європейська культура як єдине ціле лише починала формуватися.

Країною з найрозвиненішою культурою довго залишалася Візантія. Успадкувавши багато з Античності, вона зуміла створити власну своєрідну культуру. У 855 р. у Константинополі була відкрита школа в Магнаврському палаці, яку багато вчених вважають першим європейським університетом. Тут грецькою мовою та латиною викладали найбільші діячі культури. Освіта ґрунтувалася не лише на християнському вченні, а й на працях античних авторів — Гомера, Платона, Аристотеля та ін.

В XI–XII ст. візантійська культура досягла свого найвищого розквіту в живописі, архітектурі, скульптурі, літературі. Мозаїки собору Святої Софії в Константинополі, побудованого в середині VI ст., досі вражають своєю пишністю.

Візантія вплинула на становлення культури багатьох країн — Русі, Грузії, Болгарії, Сербії, Італії та ін.

У Західній Європі після падіння Західної Римської імперії почався різкий занепад культури. Це виявилось насамперед у нехтуванні освітою, яка довгий час ледве теплилася в монастирях. Лише у першій половині IX ст., коли знання та антична спадщина знову опинилися в пошані, настало пожвавлення культурного життя. За франкського імператора Карла Великого, який мріяв відтворити Римську імперію, почалося так

Візантійська мозаїка з зображенням Богоматері

зване Каролінгське Відродження. Особливо популярні в цей час були літературні твори античних часів. При дворі імператора була створена Академія, куди запрошували найкращих вчених із різних країн. Відкривалися церковні школи. Почала зароджуватися нова архітектура, що заклала основи майбутнього романського стилю. При монастирях переписували книжки, їх прикрашали чудовими мініатюрами.

Однак невдовзі після розпаду держави Карла Великого і посилення усобиць почався новий занепад культури, що продовжився майже століття.

З XI ст. у Західній Європі починає відроджуватися система освіти. Якщо раніше школи існували лише при монастирях і церковних парафіях, то тепер з'являються і міські школи. Відкриваються перші університети в Болоньї, Оксфорді, а потім і в інших великих містах. З XII ст. починається новий культурний підйом у Західній Європі.

Що вивчали в середньовічних університетах?

Таким чином, культуру багатьох країн Європи відрізняла єдність та взаємодія античного і християнського засад. На цій основі відбувалося становлення культурних традицій держав, що утворювалися в цей час.

2. Особливості культури Русі

Люди Давньої Русі не тільки сіяли хліб, торгували та воювали. Вони будували величні храми, прикрашали їх стіни майстерними зображеннями, виготовляли чудові ювелірні вироби, склали пісні, казки, поеми, збирали бібліотеки, відкривали школи, накопичували знання про природу та навколишній світ, тобто створювали культурні цінності.

Які країни і народи, на вашу думку, більш за все впливали на культуру Русі IX–XII ст.?

Основою давньоруської культури стала багата культурна спадщина східних слов'ян: міфи та оповіді, традиції різьблення по дереву і каменю, мистецтво давніх ковалів. Здавна розвивалася усна народна творчість — пісні, казки, билини. Крім того, давньоруська культура вбирала у собі досягнення сусідніх народів — балтів, фіно-угрів, хазар, болгар, печенігів, половців, південних і західних слов'ян.

Великий вплив на культуру Русі чинила Візантія. З Константинополя запрошувалися майстри для будівництва храмів, створення ікон і розписів, привозилися книжки, витвори мистецтва. Завдяки Візантії Русь познайомилася з християнською культурою. Згодом багато руських майстрів почали відходити від сліпого копіювання виробів візантійських вчителів. Створюючи свої твори, вони прагнули відобразити у них власні думи і настрої жителів Русі. Головним

Співак-оповідач.
Художник І.С. Глазунов

мотивом давньоруського мистецтва був *патріотизм*, заклик до об'єднання сил проти іноземних ворогів.

Як ви розумієте поняття «патріотизм»? Наведіть з історії кілька прикладів патріотичної поведінки людей.

3. Писемність і грамотність

Хто є творцем нашого алфавіту?

Писемність у слов'янських племен виникла ще до прийняття християнства. Візантійські ченці Кирило і Мефодій створили слов'янську абетку, в основі якої, на думку деяких учених, лежала абетка, що існувала у слов'ян ще до їхнього хрещення.

Коли була створена слов'янська писемність? Як називались слов'янські алфавіти?

На Русь з часів Володимира Святославича стали приїжджати церковні грамотії, перекладачі з Візантії, Болгарії. При церквах та монастирях відкрилися школи. У них дітей навчали читанню, письму, рахунку, а також основам християнського віровчення. Створювалися, особливо в правління Ярослава Мудрого та його синів, численні переклади грецьких книг. В основному перекладали церковні книги, *життя* святих, історичні твори. В XI ст. багато грамотних людей на Русі з задоволенням читали популярний твір «Олександрія», в якому були зібрані легенди та перекази про Олександра Македонського.

Знайдені археологами берестяна грамота і писали — засоби для письма на бересті

Перші руські книги писалися на спеціально обробленій телячій шкірі — пергаменті. Кожна літера в них була ретельно виписана за суворими правилами — статутом. Книги прикрашалися витонченими *мініатюрами*. Такі книги були дуже дорогими, і їх власниками могли стати лише найбагатші люди.

Донедавна найдавнішою з руських книг, що збереглися, вважалося Остромирове Євангеліє. Воно було написано в середині XI ст. священиком Григорієм для новгородського посадника Остромира. Однак у 2000 р. під час розкопок у Новгороді було знайдено чотири дощечки, покриті воском, на яких було написано текст з Біблії. Ці дощечки —

залишки дерев'яної книги, написаної приблизно на 50 років раніше, ніж Остромирове Євангеліє.

Незважаючи на рідкість книг, на Русі було багато грамотних людей, особливо серед міського населення. З XI ст., після заснування жіночого монастиря в Києві і школи при ньому, грамоті стали вчити і дівчаток. Люди, зокрема й прості городяни, нерідко обмінювались діловими записками, листами. Замість паперу для записів використовували спеціально оброблену березову кору — бересту. Розкопки археологів у Новгороді, інших містах, знайдені ними численні *берестяні грамоти* свідчать про високий рівень грамотності на Русі. Про це ж говорять написи на стінах храмів (*графіті*), які парафіяни продряпували під час довгих церковних служб. Характерно, що в той період у Західній Європі існувала майже повна загальна неграмотність.

4. Література

В XI ст. на Русі зароджувалася література.

Особливе місце в ній посідали літописи, що оповідали про події, які відбувалися з року в рік. Літописи є найважливішими історичними джерелами. Найдавніший літопис, що дійшов до нас, — «Повість временних літ» — був створений, як вважає більшість учених, **на початку XII ст.** ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором. Використовуючи записи своїх попередників, різні документи, зокрема, наприклад, договори Русі з Візантією, Нестор відтворив об'ємну картину історичних подій. На початку літопису він поставив питання: «Звідки єсть пішла Руська земля, хто в Києві почав першим княжити?» Відповідаючи це питання, він розповідав про становлення Давньоруської держави, про перших її князів, про відносини Русі з іншими державами і народами.

З літопису ми дізнаємося про те, де розселялися та чим займалися східнослов'янські племена, як з'явився у слов'янських землях Рюрик, як Олег завоював Київ, як розправилися древляни з Ігорем та як помстилася за смерть чоловіка княгиня Ольга. Літописець розповів про походи князів, про вибір Володимиром віри, про організацію монастирів, закладення храмів та відкриття шкіл, про релігійні суперечки. Нестор засуджував князівські усобиці і криваві чвари. Основна ідея «Повісті временних літ» — ідея єдності Руської землі.

Літописи створювалися не лише у Києві. У Новгороді літописання почалося також дуже давно. Найдавніші літописи, написані тут, складають так званий Новгородський перший літопис.

Нестор-літописець.
Скульптор
М.М. Антокольський

Окрім літописів, на Русі створювалися твори інших жанрів. Найпоширенішим з них стали житія — описи життя людей, зарахованих Церквою до образу святих. У цих творах розповідається про чудеса, створені святими при житті і після їх смерті. Нестор, крім літопису, створив одне з перших руських житій — «Житіє Бориса і Гліба».

Найпершим за часом письменником Русі вважається Іларіон, який творив на півстоліття раніше за Нестора. Іларіон писав твори в жанрі слова — урочистого та повчального звернення. Його «Слово про Закон і Благодать» було сказано, як вважають деякі вчені, на честь завершення будівництва оборонних споруд Києва в 1049 р. На початку свого твору Іларіон вихваляє ідеї християнства. Далі він славить князя Володимира, який хрестив Руську землю. Кінець «Слова...» присвячений Ярославу Мудрому, якого Іларіон називав гідним продовжувачем справи Володимира.

«Повчання» Володимира Мономаха стало першим на Русі твором, в якому автор розмірковує над тим, як виховувати дітей, які моральні зразки вони повинні засвоїти. Він закликав нащадків поспішати творити добро, пам'ятаючи, що дні людини швидкоплинні. Князь заповів своїм нащадкам не лінуватися і завжди пам'ятати, що милість Божу можна здобути не тільки суворим затворництвом, чернецтвом. Достатньо зробити невелику справу, і якщо вона зроблена зі щирим бажанням допомогти ближньому, вона зарахується людині.

Які ідеї були провідними в давньоруській літературі? Чому?

5. Усна народна творчість

Богатирі
Художник В.М. Васнецов

З незапам'ятних часів слов'яни складали пісні та казки. Дуже давнє коріння мають і руські билини — поетичні оповіді про минуле. Билини передавалися усно з покоління в покоління, а записувати їх почали лише в ХІХ ст. Збереглися билини лише в жителів Руської Півночі, але події, про які в них розповідається, відбувалися в Києві та інших головних містах Давньої Русі. У багатьох билинах розповідається про князя Володимира Червоне Сонечко. Як вва-

жається, цей билинний герой поєднав риси Володимира Святославича та Володимира Мономаха.

Улюбленими героями билин стали селянський син, безстрашний і могутній воїн Ілля Муромець, розважливий і справедливий Добриня Микитич і веселий і кмітливий Альоша Попович. Усі вони, як довели історики, були реальними людьми, але жили в різний час, з X по XIII ст. У народних сказаннях всі ці воїни-богатирі пліч-о-пліч на заклик князя Володимира постають на захист рідної Руської землі від різних ворогів.

Народ оспівував не тільки ратні подвиги богатирів, а й нелегку працю хлібороба. Декілька билин присвячені орачу-багатирю Микулі Селяниновичу. Перемогти в бою Микулу нікому неможливо, «адже Мікулов любить Матінка Сира Земля».

Які ще билинні герої вам відомі?

6. Зодчество та образотворче мистецтво

Здавна на Русі хати простих людей, тереми знаті, фортеці зводилися з дерева. Дерев'яне зодчество мало свої традиції. Зазвичай будинки багатих були багатоярусними, вони вінчалися (закінчувалися) баштами і теремами. До основної будівлі прилягало безліч прибудов — клітей, переходів, сіней. Дерев'яні будівлі прикрашали хитромудрим різьбленням.

Після ухвалення християнства на Русі почалося будівництво кам'яних храмів. У 989 р. князь Володимир заклав у Києві так звану Десятинну церкву, присвячену Успінню Богородиці. Її будували візантійські майстри. Це була потужна споруда з тонкої цегли — *плінфи* — з вкрапленнями природного каменю з кількома куполами, багато прикрашена різьбленим мармуром.

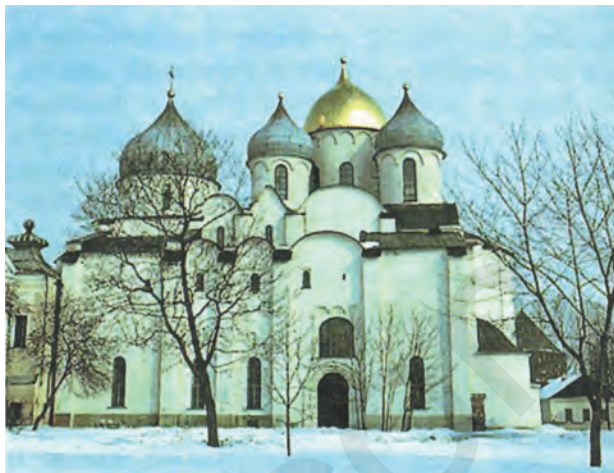
Перші руські храми споруджувалися згідно з візантійськими архітектурними правилами. А ось зведений за Ярослава Мудрого між 1017 і 1037 рр. Софійський собор у Києві поєднував слов'янські та візантійські риси. Зразком для нього став головний собор Константинополя, присвячений святій Софії — Премудрості Божій. Собор також збудували з плінфи. Центральний купол київського Софійського собору оточували розміщені трохи нижче чотири середні куполи, за якими ще нижче стояли вісім

Софійський собор в Києві. XI ст.
Реконструкція первісного вигляду

Богородиця.
Мозаїка на куполі
Софійського собору
в Києві

Софійський собор у Великому Новгороді. XI ст.

малих куполів. Таким чином однокупольний візантійський храм перетворювався на характерну для Русі багатокупольну піраміду. Центральний купол розташований над перетином двох головних приміщень храму — нефів. Якщо дивитися зверху, то ці два нефи утворюють хрест. Подібна конструкція храмів була характерна і для Візантії, і для Русі. Такі храми називають *хрестово-купольними*.

Внутрішнє оздоблення Софійського собору відзначалося вишуканістю та багатством. Стіни були вкриті *фресками* — картинами, написаними водяними фарбами по сирій штукатурці. У центральному куполі зображений Христос Вседержитель. Вражають золотим сяйвом і яскравістю *мозаїки* — картини з кольорових камінців та скла. Найвідоміша мозаїка собору — Богородиця Непорушна Стіна. Незвичайні фрески у сходових вежах, де змальовані картини з придворного життя князя — полювання, музиканти. Особливий інтерес становлять фрески із зображенням родини Ярослава Мудрого.

Величні храми зводять у Полоцьку, Чернігові, Новгороді. Найвідомішим, що зберігся досі майже в первозданному вигляді, є Софійський собор у Новгороді. Цей храм суворіший за київський, тут всього п'ять куполів, розташованих у чіткому симетричному порядку. Потужні стіни храму складені з вапняку. В середині його немає яскравих мозаїк, а лише суворі і спокійні фрески. Свята Софія стала символом Великого Новгорода. Після будівництва цього собору новгородська архітектура почала набувати своє неповторне обличчя — строгість і величність форм, стриманість прикрас.

Храм у Давній Русі був осередком кількох видів мистецтва. Ікони, фрески та мозаїки, урочисте богослужіння, церковний спів складали в ньому дивовижну єдність.

7. Художнє ремесло

Русь славилася своїми вправними ремісниками. Воїни багатьох країн високо цінували зброю та обладунки, виготовлені руськими майстрами, — списи, мечі, щити, кольчуги — захисні сорочки з металевих кілець.

Високого рівня досягло мистецтво ювелірів — майстрів тонкої обробки дорогоцінних металів і каміння, що робили прикраси, золотий і срібний посуд. Для виготовлення сережок, браслетів, підвісок, кілець, намист використовувалася дуже складна техніка. Наприклад *зернь*, коли на поверхню виробу напаявався візерунок, що складається з безлічі дрібних кульок-зернят. Застосовували також *скань*: орнамент або малюнок наносили тонким золотим або срібним дротом, який також напаявали на металеву поверхню. Різнокольорова скань поєднувалася з емаллю, якою заповнювали проміжки між перегородками. Виходила так звана перегородчаста емаль.

Прикраси, виготовлені руським майстром

Вироби руських ювелірів, знайдені в Старій Рязані

Використовуючи Інтернет, доберіть зображення давньоруських прикрас.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Давня Русь відзначалася високим для свого часу рівнем розвитку культури. У цьому Русь творчо переробила культурні досягнення Візантії та інших сусідів, формуючи *самобутні* культурні традиції. Давньоруська культура стала невід'ємною частиною європейської та світової культури.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфу

1. Як прийняття християнства вплинуло на давньоруську культуру? **2.** Як ви вважаєте, чому серед городян Давньої Русі було багато грамотних людей? **3.** Які жанри існували у давньоруській літературі? Наведіть приклади. **4.** Які досягнення давньоруського зодчества та живопису?

ІСТОРИК М.І. КОСТОМАРОВ ПРО ДАВНЬОРУСЬКИЙ ХРАМ

Храм Св. Софії побудований був грецькими архітекторами і прикрашений грецькими художниками. Він може бути зразком візантійського зодчества того часу не тільки на Русі, а й у всій Європі... У первісному своєму вигляді це була довга кам'яна будівля, складена з величезних цегляних плит і частково дикого каменю... На північній, західній і південній сторонах зроблено кам'яні хори, які підтримувалися товстими стовпами з трьома арками внизу і вгорі на південній і північній сторонах; вітар тричастий, напівкруглий, з вікнами, а поряд з ним було дві прибудови. Будівля висвітлювалася п'ятьма куполами, з яких найбільший був над серединою церкви, а чотири над хорами. Вітарні стіни, вітарні стовпи та головний купол були прикрашені мозаїкою, а інші стіни — настінним живописом. Зовні церква була обведена папертю, з якої на двох сторонах — південній та північній — йшли дві кручені драбини на хори. Ці драбини були розписані зображеннями різних випадків зі світського життя, як то: княжого полювання, княжого суду, народних розваг і т.п.

1. З'ясуйте, де знаходиться описаний М.І. Костомаровим храм — у Києві чи Новгороді. 2. Які були особливості давньоруського храмового зодчества? 3. Використовуючи Інтернет, створіть словник термінів, які у документі.

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Дайте характеристику європейського культурного простору в IX–XI ст. У чому виявлявся вплив культури європейських країн на культуру Русі?
2. Що, на вашу думку, було головною темою давньоруського мистецтва?
3. Використовуючи Інтернет і додаткову літературу, проведіть дослідження і з'ясуйте, чому Хрещення Русі дало потужний поштовх розвитку писемності та грамотності.
4. Почніть заповнення у зошиті таблиці «Найважливіші пам'ятки руської культури X — початку XVI ст.».

Пам'ятник	Час створення	Автор (якщо відомий)

Запам'ятовуємо нові слова

Графіті — написи або малюнки, подряпані на стінах будівель, посудинах.

Житіє — розповідь про життя святого.

Мініатюра — художній твір, зазвичай мальовничий, малих розмірів.

Мозаїка — зображення, складене зі скріплених між собою кольорових камінців або скла.

Патріотизм — любов до батьківщини, відданість своїй Батьківщині, своєму народу.

Самобутній — своєрідний, що йде своїми шляхами, самостійний у своєму розвитку.

Фреска — зображення водяними фарбами по мокрій штукатурці.

§ 11

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Як зміни у суспільстві, пов'язані зі становленням та розвитком держави, впливали на зміни у побуті населення Русі?

1. Життя землеробів

Що ви знаєте про повсякденне життя людей в Західній Європі в Середні віки?

У сільських поселеннях люди наполегливо боролись за існування: розорювали нові землі, розводили худобу, ловили рибу, полювали, оборонялися від розбійників, а на півдні ще й від кочівників.

Найбільш поширеними на Русі були так звані великі сім'ї. До них входили глава сім'ї з дружиною, їхні сини зі своїми дружинами та дітьми. Усі члени сім'ї разом обробляли землю. Глава сім'ї розпоряджався майном та долею кожного з її членів.

Дітей рано привчали до праці. Хлопчика років із семи брали в поле, вчили якомусь ремеслу. Дівчатка наглядали за молодшими братами та

сестрами, допомагали по господарству, вчилися прясти, ткати полотно, шити одяг.

Довгими зимовими вечорами жінки пряли, чоловіки робили чи лагодили домашнє начиння, згадували минулі дні, слухали оповідачів, які розповідали билини. На Русі довго зберігалися багато язичницьких звичаїв. Більшість людей і після прийняття християнства носили слов'янські імена — Добриня, Сновид, Лют, Вовчий Хвіст і т.д. Зберігалися і язичницькі свята.

Яке язичницьке свято широко відзначають в Росії і в наші дні?

На півдні, в лісостеповій зоні, житлом служили напівземлянки, підлога яких була нижчою за рівень ґрунту, із земляними підлогами, з дахом, покритим зверху шаром землі. На півночі це були дерев'яні будинки — хати. Більшу частину хати займала піч, глинобитна чи кам'яна, яка топилася по-чорному. Дим із печі піднімався під стелю і йшов через спеціальні отвори під дахом. Маленькі вікна затягувалися коров'ячим міхуром або полотном, промазаним маслом. Житла висвітлювалися скіпками — тонкими трісками сухого дерева.

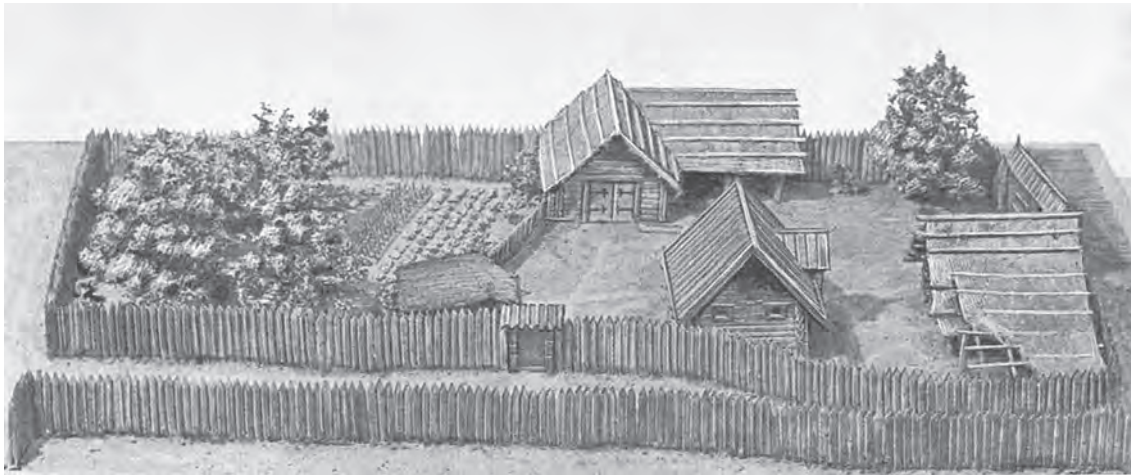
Сільські жителі Русі в зимовому одязі

Жителі Русі одягалися майже однаково. Головними елементами чоловічого одягу були сорочка і порти — неширокі штани, що звужуються донизу. Верхнім одягом були зипуни — каптани без коміра, що застібаються встик, з довгими вузькими рукавами. Взимку носили прості шуби — кожухи та гостроверхі хутрянні чи повстяні шапки. Ноги обертали вузькими і довгими, до двох метрів, шматками тканини — онучами, на які вдягалися постолі.

У жінок головною частиною костюма була довга полотняна сорочка. Поверх її надягалася поньова — домоткана вовняна спідниця, що складалася з трьох чи чотирьох полотнищ, зібраних на шнурку. На голові носили обруч із шкіри або берести, обтягнутий тканиною. Голову заміжньої жінки прикрашав щільно прилеглий чепець. Сільські мешканки носили різні прикраси з міді, бронзи, недорогого каміння.

2. Життя городян

У містах жили князі, їх дружинники. На міських площах збиралося віче. Великими і малими містами Русі шуміли торги. Тут торгували сріб-

Садиба ремісника в руському місті.
Реконструкція за даними археологічних розкопок

ним, обробленим візерунками посудом. Поруч стояли гончарні вироби — глечики, черпаки, амфори. Радували око прикраси із золота, срібла, дорогоцінного каміння. Сюди ж приносили свої вироби шкіряники та ковалі. Іноземні купці — греки, араби, болгары, євреї, вірмени, поляки, чехи, німці — торгували дорогоцінним камінням, тканинами, зброєю, прянощами, винами.

Міста були центрами культури. У них існували школи, іконописні майстерні, де місцеві художники вчилися у греків писати ікони. Побут простих городян мало відрізнявся від селянського. Крім ремесла, у містах займалися землеробством, городництвом, скотарством.

3. Життя князів і бояр

У багатих та знатних сім'ях були свої порядки. Зазвичай до року діти перебували на руках годувальниці, до п'яти років — під опікою няньок. Відповідно до традиції, вихованням княжича керував його дядько — брат матері. Почесні люди, отримавши при хрещенні імена християнських святих, у побуті продовжували іменуватися по-язичницькому — Володимир, Ярослав, Святослав, Мстислав, Всеволод.

Яке, на вашу думку, значення цих імен?

Житла князів і бояр — хороми — склалися, як правило, з кількох будов, з'єднаних між собою переходами. У центрі знаходився терем — висока будівля-вежа, де розміщувалося опалювальне приміщення —

Шахи, знайдені археологами в руському місті

Перстень, знайдений археологами в руському місті

Одяг заможного
городянина

Одяг княгинь

Одяг князів

хата, а також холодні світлиці, літні спальні-кліті. Поруч із теремом знаходилися літні приміщення. З хатою їх з'єднували переходи — сіни. У багатих хоромх була ще й велика парадна світлиця, де господар бенкетував зі своєю дружиною.

Неподалік від хором знаходилися житла панських управителів, кухня, стайня, кузня. Тут же розташовувалися комори, зернові ями, льодовики, льохи. В них зберігалося зерно, м'ясо, мед, вино, овочі і т.д.

Недалеко була лазня. Двір був оточений огорожею із потужними воротами.

Розвагою знаті було полювання та бенкети. Столи були обставлені дорогим посудом, не лише кубки, а й ложки були срібними. Річкою текло заморське вино та руський мед. Великі чаші, наповнені вином, ходили по колу. Слуги розносили величезні страви з м'ясом, рибою та дичиною. Жінки сиділи за столом нарівні із чоловіками. Гостей на бенкетах розважали скоморохи та гусярі.

Почесні люди носили сорочки з тонкого полотна або шовку. Порти шили з шовку та парчі. Верхнім одягом була епанча — широкий плащ без рукавів, прикрашений хутром, золотими і срібними пряжками, дорогоцінним камінням. На ногах красувалися шкіряні чоботи із загнутими догори носами, розшиті золотом та шовком.

Костюм знатної жінки вирізнявся багатством тканин — шовкова сорочка, заткана золотими нитками і облямований хутром оксамитовий плащ. Дівчата і молоді жінки надавали перевагу червоним сарафанам. Вони оперізували їх стрічками трохи вище за талію. В урочистостях жіночу голову прикрашав кокошник. Він робився з твердого матеріалу, обтягувався золотою тканиною та прикрашався перлами. Жінки носили

золоті і срібні ланцюжки, намиста з бісеру, сережки, браслети та інші ювелірні вироби.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Характерною рисою побуту жителів Давньої Русі було виникнення різниці в способі життя верхівки суспільства і основної частини населення.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Які категорії вільного та залежного населення існували у Давньоруській державі? 2. Як складалося повсякденне життя землеробського населення на Русі?
3. Чим були зайняті жителі давньоруських міст? 4. Складіть коротку розповідь на тему «Один день із життя хлібороба/ремісника» (на вибір).
5. Що було спільного і в чому полягала відмінність у способі життя знатних і простих людей?

Вивчаємо документ

ІСТОРИК О.В. ТЕРЕЩЕНКО ПРО ДАВНЬОРУСЬКИЙ БЕНКЕТ

У великокнязівстві Володимира не бракувало ні плодів, ні смачних страв: риби, дичини і м'яса було вдосталь. Одного разу на бенкеті його було триста вар (бочок) меду, і він велів розвозити ще містом у возах хліби, м'ясо, дичину, рибу, овочі, мед і квас у бочках і пригощати всіх... Бенкети були тоді зазвичай, і не було свят для багатих без частування бідних. Великі князі самі пригощали гостей; їли та пили разом з ними. Вельможі і знамениті духовні особи змішувались з натовпами гостей будь-якого стану: дух братерства зближував серця.

1. Як ви вважаєте, з якою метою влаштовувалися бенкети?
2. Поясніть зміст останньої фрази документа.

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Покажіть на конкретних прикладах, як ремесла, поширені на Русі, пов'язані з повсякденним побутом її населення.
2. Як кліматичні умови вплинули на особливості одягу жителів Русі? З'ясуйте, який літній та зимовий одяг носили в давнину народи, що населяли місцевість, де ви живете.

3. Дізнайтеся, якими рослинними продуктами харчувалися в давнину жителі вашої місцевості. Чи використовуються ці продукти в наш час? Які страви готують з них?

4. За допомогою Інтернету доберіть інформацію на тему «Свята та розваги знаті в західноєвропейських країнах і на Русі в Середні віки».

ІСТОРИКИ СПЕРЕЧАЮТЬСЯ

3 «Начерків з варязького питання»

В.О. Ключевського

Я, власне, байдужий до обох теорій, і норманської і слов'янської, і ця байдужість виходить із наукового інтересу. У тумані ранніх звісток про наших предків я бачу кілька основних фактів, що становлять початок нашої історії, і більше них нічого не бачу. Ці факти, які ведуть мене до колиски нашого народу, залишаються ті ж, з тим самим значенням і кольором, чи визнаю я теорію норманістів чи роксоланістів. Тому, коли норманіст чи роксоланіст почнуть запевняти, що тільки та чи інша теорія освітлює вірним світлом початок російської національності, я перестаю розуміти того й іншого, тобто стаю байдужим до обох...

Я нічого не маю проти спеціальних досліджень про походження імені *Русь* і про рід-плем'я перших руських князів. Я охоче готовий читати розвідку про те, слов'янському чи скандинавському племені належало ім'я *Русь*, слов'янин чи німець був дід князя Володимира і звідки взяті його мати, бабуся тощо.

Але коли дослідник подібних питань йде прямо в сферу справжньої, наукової історії і каже, що він вирішує саме питання про походження російської національності та російської держави, буде шкода, якщо він не зупиниться на кордоні і не згадає, що національності та державні порядки зав'язуються не від етнографічного складу крові того чи іншого князя і не від того, на балтійському чи азовському помор'ї зазвучала вперше відома племінна назва.

ПОВТОРЮЄМО І РОБИМО ВИСНОВКИ

1. Які причини формування держави на Русі?
2. Який вплив мали географічні та кліматичні умови на розвиток Русі?
3. Назвіть найзначніших правителів Давньої Русі.
4. У чому подібність і відмінність у розвитку Русі та країн Західної Європи у VIII — початку XII ст.?
5. Яким було становище та вплив Давньоруської держави в сучасному йому світі?

III

*Русь в середине
XII – початку XIII ст.*

§ 12

ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ НА РУСІ

Чи був період роздробленості неминучим етапом в історії Русі? Якими були його позитивні та негативні наслідки?

1. Час політичної роздробленості в Європі

Які важливі події відбувалися в XI—XII ст. у Німеччині, Франції, Англії?

Політична роздробленість була неминучим етапом у розвитку середньовічних держав. Її головною причиною було панування натурального господарства та відсутність міцних господарських зв'язків між різними районами всіх тодішніх країн. Не менш важливою причиною було посилення економічної та політичної ролі окремих територій, що перебували під владою знатних людей, яких історики часто називають великими феодалами. У країнах Європи служба таких феодалів королям поступово скорочувалася, а привілеї, даровані ним, зростали. Поступово вони почали не лише збирати податки, а й карбувати свою монету, вести війни та укладати договори із сусідами. Король у цих умовах з імператора країни перетворювався на «першого серед рівних». Деякі з феодалів були набагато багатшими за короля.

У Західній Європі епоха роздробленості охопила період X—XII ст. На місці великих держав виникли десятки князівств, герцогств, графств, міст-держав. Вони лише формально перебували під верховною владою імператора чи короля.

Які причини, окрім панування натурального господарства, існували для настання періоду роздробленості в Західній Європі?

До позитивних наслідків роздробленості можна віднести економічний підйом окремих земель, що почався. Виникали нові й росли старі міста, посилювався розподіл праці. Були винайдені перші механізми та пристрої, які допомагали полегшити та прискорити роботу людей. Ремісники все більше орієнтувалися на випуск товарів не на замовлення, а для вільного продажу. Це вело до розвитку торгівлі та розширення виробництва.

Іншим позитивним явищем був розквіт культури. Правителі окремих держав будували нові палаци та замки, прикрашали їх витворами мистецтва.

Але політична роздробленість мала й інший бік. Війни та усобиці були постійними супутниками тієї епохи.

2. Формування системи земель — самостійних держав на Русі

Роздробленість настала у середині XII в. і на Русі. Усобиці між князями призвели до того, що Русь остаточно розпалася на кілька частин. 1132 р. помер Мстислав Великий. Настав час, який літописець охарактеризував гіркими словами «раздрася вся Русская земля».

Крім княжих усобиць, на Русі, як і в Західній Європі, існували економічні (пов'язані з господарським життям людей) і політичні (пов'язані з особливостями державного управління) причини розпаду держави.

Змінився порядок володіння землею. Князі наділяли землею (вотчинами) своїх старших дружинників. Основою багатства бояр ставала тепер не данина, що збиралася з підвладних земель, і не поділ військового видобутку, а експлуатація (присвоєння результатів праці) населення їх вотчин. Це змушувало князя зміцнювати своє князівство, а не переходити на новий князівський престол. До того ж князі та дружинники втратили можливість збагачуватися за рахунок заморської торгівлі. Це було пов'язано з занепадом торгового шляху «з варяг в греки» через напади половців, а також з освоєнням торгових шляхів між Західною Європою та Візантією і країнами Сходу через Середземне море.

Князі укладають між собою договір і клянуться жити в мирі.

Мініатюра з літопису

Які права мали в Західній Європі великі феодали у своїх володіннях?

Боярські вотчини, як і селянські громади, мали природний характер. Тут вироблялося практично все необхідне для життя людей. Торгівля між різними частинами Русі була розвинена слабо, була нерегулярною. В умовах панування натурального господарства кожна велика земля могла розвивати своє господарство самостійно.

Чи може, на вашу думку, в наш час окрема сім'я прожити в умовах натурального господарства?

Городяни запрошують князя на правління.
Мініатюра з літопису

Причини роздробленості крилися й у порядку управління Руською державою. У кожній землі збиралося своє віче, була своя виборна влада, своє народне ополчення. Тому, потрапляючи сюди як намісники київського князя, князівські сини починали почувати себе незалежними правителями і прагнули відокремитися від Києва. Ці настрої зміцнювалися підтримкою міського населення, яке хотіло мати не київського намісника, а власного князя, що відстоює їх інтереси.

У Давньоруській державі не було твердого та певного порядку наслідування київського престолу. Принцип старшинства почав ускладнюватися і плутатися вже у другому і третьому поколінні Ярославичів. Виникло нерозв'язне питання: хто має переваги старшинства — молодший за віком брат князя чи старший за роками княжий син? Такі питання часто вирішувалися силою, під час військових сутичок. Князі тепер прагнули закріпити свою владу в певній землі і передати її своїм синам у спадок, а не марнувати сили і засоби на боротьбу за Київ.

3. Роль церкви в умовах розпаду Русі

В умовах роздробленості силою, яка в якійсь мірі об'єднувала країну, залишалася Руська православна церква. Київський митрополит був тепер єдиною особою, чия влада (хоча й духовна) поширювалася на всю Русь. Це знайшло свій відбиток навіть у його титулі — митрополит Київський і всієї Русі. Проте митрополитами довгий час були переважно греки, які завжди розуміли особливості життя в руських землях.

Зростання міст і земель — фактично самостійних держав — призвело до появи на Русі нових церковних округів на чолі з єпископами. На початку XIII ст. їх було вже близько 50. У містах, де створювалися резиденції єпископів, йшло будівництво храмів, виникали церковні школи, центри іконопису.

Духовенство, як правило, закликало людей до єдності, виступало за подолання ворожнечі та припинення усобиць, говорило про необхідність захисту та збереження віри предків, єдиної Вітчизни.

Яку роль відігравала Католицька церква в Західній Європі в період роздробленості?

4. Ідея єдності Русі

Розпад Давньоруської держави не призвів до зникнення поняття Руської землі як цілого. В окремих землях жили люди, які становили єдину давньоруську народність. Вони розмовляли однією мовою, сповідували спільну релігію. У всіх князівствах продовжували судити за законами Руської Правди (пізніше з'явилися й місцеві закони, що стосувалися справ, не порушених у Руській Правді). У Києві жив митрополит, звідси він керував усіма священнослужителями. Церква виступала за єдність Русі, засуджувала усобиці, намагалася примирити князів.

Почуття приналежності до однієї Руської землі особливо яскраво виявлялися під час загострення зовнішньої небезпеки, яка виходила передусім від половців. Вираженням народного прагнення до єднання стали сказання і билини. Найбільш пронизливо звучали ці ноти у великому творі невідомого автора — «Слові про похід Ігорів».

В основу «Слова...» лягли події невдалого походу на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича навесні 1185 р. Опис цього походу служить автору приводом для роздумів про долю Руської землі. Ставляться важливі питання: чому князь Ігор був розбитий половцями? Чому у боротьбі з кочівниками раніше майже завжди перемагала Русь, а останнім часом вона стала зазнавати поразки? Автор називав головну причину: «Через усобиці почалося насильство від землі половецької!» Він пристрасно закликав руських князів припинити чвари: «Не здіймайте більше прапорів своїх, вкладіть у піхви мечі свої затуплені, бо втратили вже дідівську славу». Автор, звертаючись до наймогутніших князів свого часу, ставив їм у приклад Володимира Святославича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, у яких Русь була єдиною державою і перемагала своїх ворогів.

Похід князя Ігоря Святославича. Художник М.К. Рерих

5. Відносини Русі з кочівниками

Княжі усобиці багато в чому підірвали обороноздатність Русі. Половці, розгромлені Володимиром Мономахом, знову підійшли до її південних кордонів. При цьому половецькі загони не завжди здійснювали набіги на руські землі з власної ініціативи.

Битва в період князівських усобиць.
Мініатюра з літопису

Їх часто закликали у своїй боротьбі один з одним самі князі. Як розплату за допомогу половці отримували право на розграбування руських земель.

Особливо страждала від усобиць Київська земля. Страшна картина була після половецьких набігів. Димилися випалені вщент селища. Занедбані ріллі заростали чагарником. Там, де випасали худобу, нищпорили дикі звірі. Майже припинився рух торгових ка-

раванів по Дніпру. Багато людей з жахом залишали насиджені місця. Київ губив своє значення. З'являлися нові міста, які затьмарювали Київ своїм багатством і не хотіли йому підпорядковуватися.

Якою була роль степовиків у розпаді Давньоруської держави?

6. Державне управління в період роздробленості

У середині XII ст. Русь розпалася на 15 самостійних князівств і земель. Найбільшими були Київське, Чернігівське, Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське, Полоцьке, Смоленське князівства, а також Новгородська земля. Кількість самостійних держав постійно змінювалося, оскільки князівства продовжували розпадатися на більш дрібні.

У кожному князівстві було своє військо, були свої власні міри довжини і ваги, здійснювалася самостійна зовнішня політика. Найбільш могутні князі почали називати себе великими. У середині князівств виділялися спадкові *уділи*.

Відносини між князями регулювалися існуючими тоді звичаями і укладеними між ними угодами. І хоча усобиці не вщухали, мета їх учасників була вже іншою: не захопити владу в усій Русі, а зміцнити своє князівство, розширити його за рахунок сусідів. Князі займалися будівництвом міст і храмів, прагнули залучити у свої володіння землеробське населення, ремісників і торговців.

Русь у XII–XIII ст.

7. Міжнародні зв'язки руських земель

Розпад Русі не призвів до міжнародної ізоляції руських земель. У період роздробленості продовжувала розвиватись торгівля як з сусідніми князівствами, так і з дальніми сусідами в Європі, на Кавказі, на Сході. Так, галицькі купці везли сіль у Київ і Чернігів. Суздальці відправляли хліб у Новгород. Смоленські, вітебські, полоцькі і новгородські купці торгували з німецькими містами. Торговці з Візантії, Угорщини, Польщі, Венеції, Хорезма привозили свої товари до Києва та Володимира.

Дипломатичні зв'язки руських князівств існували зі скандинавськими країнами, Візантією, Польщею, Чехією, Угорщиною, німецькими містами.

8. Розвиток руської культури: формування регіональних центрів

Як і в Західній Європі, роздробленість на Русі супроводжувалася зростанням старих і появою нових міст. Чимало з них швидко ставали ремісничо-торговельними і політичними центрами земель. Сюди приходили на вічові збори мешканці передмість. Тут збиралося військо ополчення. За століття кількість міст на Русі збільшилася втричі і наблизилася до 300. В руських містах існувало до 60 ремісничих спеціальностей. Навіть невеликі міста мали нові для того часу домниці для виготовлення заліза.

Столиці князівств ставали і культурними центрами. Тут велося велике будівництво. Насамперед з каменю зводилися храми та палаци знаті. До наших днів збереглися Успенський та Дмитрівський собори у Володимирі-на-Клязьмі, чудові храми Новгорода, Пскова, Чернігова, Володимира-Волинського, інших міст.

Літописи тепер створювалися не тільки в Києві, але й у Новгороді і Переяславі, Чернігові і Галичі, Ростові і Суздалі, інших центрах. Центрами літописання залишалися монастирі. Всі ці літописи починалися з «Повісті временних літ», із загальної для всіх історії. Далі у кожному князівстві йшла своя місцева хроніка. Російський історик XVIII ст. Г. Міллер писав: «Літописець Нестор і його послідовники створили систему російської історії, яка настільки повна, що жодна інша нація неспроможна похвалитися таким скарбом».

9. Наслідки роздробленості Русі

Як і в західній Європі, розпад Давньоруської держави не призвів до занепаду країни: продовжувався подальший розвиток, підйом

Дмитрівський собор
у Володимирі-на-Клязьмі.
XII ст.

господарського та культурного життя, освоювалися нові землі, будувалися нові міста.

У той самий час, як і в Західній Європі, між князями йшла боротьба за володіння землями, містами. Це призводило до постійних воєн, які послаблювали країну та заважали об'єднувати її сили для відсічі зовнішнім ворогам.

ІСТОРІЯ В ОБЛИЧЧЯХ: СУЧАСНИКИ

**Ігор Святославич
(1151–1201)**

Князь новгород-сіверський, потім чернігівський. У 1185 р. здійснив невдалий похід на половців. Головний герой «Слова про похід Ігорів»

**Річард Левине
Серце (1157–1199)**

Англійський король, учасник Третього хрестового походу. Військові подвиги та пригоди Річарда оспівані в середньовічних хроніках та літературних творах

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

У XII ст. держава Русь розпадається на ряд фактично самостійних державних утворень — земель, у більшості з яких правили представники роду Рюриковичів. Незважаючи на фактичну самостійність земель, у багатьох їх жителів продовжувало існувати уявлення про єдність Русі.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Який зв'язок існував між економічним розвитком окремих земель та політичною роздробленістю? **2.** Які були політичні причини роздроблення Давньоруської держави? **3.** Як ви вважаєте, які верстви населення і чому були зацікавлені у звільненні своїх земель від влади Києва? **4.** Виберіть із тексту параграфа цитати, що підтверджують створення на Русі умов для роздробленості. **5.** Що перешкоджало повному розпаду Русі? **6.** З якими історичними подіями пов'язано створення «Слова про похід Ігорів»? **7.** Як змінилося державне управління на Русі в період роздробленості?

Працюємо з картою

1. Знайдіть на карті головних торгових партнерів Русі. **2.** Покажіть річки, якими пересувалися західноєвропейські та східні купці, які торгували з Руссю.

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Як ви вважаєте, політичні та торговельні зв'язки Русі з іншими країнами прискорювали чи уповільнювали її розпад на окремі землі? Поясніть свою точку зору.
2. Порівняйте систему управління князівствами в період роздроблення з системою управління в період князювання в Києві Володимира Мономаха.
3. З'ясуйте роль Церкви у збереженні прагнення до відновлення єдності на Русі та країнах Західної Європи.
4. Чи можна було, на вашу думку, запобігти настанню періоду роздробленості на Русі? Свою думку поясніть.
5. Використовуючи Інтернет, підготуйте презентацію (екскурсію) по одному з міст — столиць окремих руських земель (на вибір).

Запам'ятовуємо нові слова

Уділ — володіння молодших членів князівського роду.

§ 13

ВОЛОДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Чому Володимиро-Суздальське князівство стало одним з найсильніших на Русі?

1. Освоєння земель Північно-Східної Русі

Які племена та народи, окрім східних слов'ян, жили на території Давньоруської держави?

Землі, розташовані в міжріччі Оки і Верхньої Волги, — Північно-Східна Русь — були спочатку глухими околицями Давньоруської держави. У краї було багато лісів, тому його часто називали Залеським. Густі, непрохідні хащі рятували від вторгнень ворогів. Серед лісів розташовувалися придатні для хліборобства землі. Особливу цінність мало тут так зване опілля — територія з родючим ґрунтом.

Використовуючи Інтернет, з'ясуйте, де розташовується опілля в Північно-Східній Русі.

Слов'янське поселення на північному сході Русі

На сході краю жили предки фіно-угорських народів, на заході — східно-балтійські племена. В IX ст. тут з'явилися перші слов'янські переселенці. Східні слов'яни обживали Залеський край поступово, приходячи сюди невеликими групами.

Із середини XII ст. надходження руського населення різко зросло. Рятуючись від половецьких набігів та інших негараздів, сюди з півдня Русі перебиралися багато землеробів. Вони шукали не військовий видобуток, а місця для хліборобства та промислів. Тому переселенці в основному мирно вживалися з колишніми жителями. Більше того, в краї відбувалося злиття різних народів, які запозичили один у одного багато в мові, звичаях та навичках.

Люди займалися землеробством, скотарством, риболовлю, видобутком солі, бортництвом, бобровим промислом. У містах та сільській місцевості були розвинені ремесла. Спочатку столицею краю був Ростов, що виник, на думку ряду істориків, як племінний центр в'ятичів. Другим за значенням містом був Суздаль. Тому Північно-Східну Русь спочатку називали Ростово-Суздальською землею.

2. Характер князівської влади в північно-східних землях

Освоєння слов'янами північно-східних земель мало одну важливу особливість. Якщо старі центри Русі (навколо Києва, Новгороду) колись

були заселені східнослов'янськими племенами, а потім тут виникла князівська влада, то північний схід освоювався за ініціативи князівської влади. Так, поряд із Ростовом та Суздалем тут з'явилися Ярославль, заснований Ярославом Мудрим, та Володимир-на-Клязьмі, заснований Володимиром Мономахом.

Князі отримали можливість, по-перше, оголошувати землі краю своєю власністю, по-друге, роздавати ці землі своїм друзям і Церкві, по-третє, обмежувати політичні та економічні права населення.

В результаті північно-східні князі відразу ж стали найбільшими землевласниками та повноправними володарями у своєму князівстві. І оскільки лєвова частка князівських доходів надходила не від заморської торгівлі або військових походів, а з особистих земель, то головною метою північно-східних князів стало розширення власних володінь.

3. Князь Юрій Долгорукий

Ростово-Суздальська земля з волі Ярослава Мудрого потрапила до рук його молодшого сина Всеволода. Згодом цим краєм володіли його нащадки — Володимир Мономах, а потім його молодший син Юрій Долгорукий (1125–1157). Своє прізвисько Юрій Володимирович отримав за прагнення «протягувати руки» з далекої північно-східної околиці в різні кінці Руської землі.

Беручи активну участь у княжих усобицях, він перетворив Ростово-Суздальську землю на велике незалежне князівство і став засновником місцевої князівської династії. Юрій Долгорукий збудував у краї нові міста — Дмитров, Звенигород.

З ім'ям цього князя пов'язана перша згадка про Москву в літописі. У 1147 р. він бенкетував тут зі своїм союзником, новгород-сіверським князем. Невеликий населений пункт біля впадання річки Неглинної в Москву-ріку виник імовірно ще в X ст. 1156 р. Юрій Долгорукий наказав закласти тут град — фортецю.

Заповітною метою Юрія все ще залишався київський престол. Долгорукий двічі захоплював Київ. З 1155 р. він не покидав древню столицю Русі, залишаючись в той же час і ростово-суздальським князем. Але стосунки з киянами у Юрія не склалися. Мешканці Києва не могли пробачити князеві того, що він силою захопив місто і роздавав усі великі посади вихідцям із Суздаля. Суздальці ж більше думали про власне збагачення, а не про процвітання Києва.

У 1157 р. Юрій Долгорукий, який вирізнявся богатирським складом і відмінним здоров'ям, після одного з бенкетів раптово розхворівся і незабаром помер. Мабуть, князя отруїли.

Сторінка Іпатіївського літопису з першою згадкою про Москву

Одразу після смерті Юрія кияни пограбували княжий двір, вбивши багатьох суздальців.

Заснування Москви. Художник А.М. Васнецов

4. Андрій Боголюбський

Після смерті Юрія на престол у Ростово-Суздальському князівстві вступив його син Андрій (1157–1174). Андрій провів свої дитячі та юнацькі роки у місті Володимирі-на-Клязьмі. Коли Юрій Долгорукий влаштувався у Києві, він наказав Андрію, славному воїну, знаходитися при ньому, неподалік Києва. Але той незабаром усупереч волі батька поїхав до свого улюбленого Володимира.

Вирушаючи на північ, Андрій повіз із собою одну зі святинь — ікону Божої Матері. За переказами, її написав апостол Лука — один із учнів Ісуса Христа. Вчені вважають, що ікону створив у XII ст. візантійський майстер.

Як розповідає літописець, коні, що везли віз із іконою, зупинилися на околицях Володимира, і жодна сила не могла зрушити їх з місця. Андрію довелося заночувати в полі. Уві сні князеві з'явилася Богородиця, що наказала заснувати церкву на місці видіння, а ікону залишити у Володимирі. Андрій збудував разом із церквою чудовий білокам'яний палац. Його нова резиденція отримала назву Боголюбово, а сам князь — прізвисько Боголюбський. Столицею володінь Андрія став Володимир.

Андрій Боголюбський.
Реконструкція
М.М. Герасимова

Богоматір Володимирська.
Ікона XII ст.

З цього часу і можна називати Північно-Східну Русь Володимиро-Суздальським князівством, на ім'я її головних міст.

У 1169 р. Андрій Боголюбський зібрав навколо себе дружини багатьох князів та рушив на Київ. Місто було взято штурмом і пограбовано, багатьох жителів повели в полон. До того так чинили лише з чужоземними містами. Андрій не залишився княжити в Києві, а повернувся до Володимира. Так він висловив свою зневагу до стародавньої столиці. Зумів князь підкорити собі й гордих новгородців, перекривши торговельні шляхи до міста та позбавивши його хліба. Андрій воював також із Волзькою Булгарією.

Головною метою князя стало зміцнення та піднесення свого князівства. На противагу київському та новгородському шануванню Святої Софії він виступав за особливе поклоніння привезеній ним іконі Божої Матері, що отримала назву Володимирської. Богоматір Володимирська стала небесною покровителькою князівства. Бажаючи, щоб його

стольне (столичне) місто ні в чому не поступалося Києву, Андрій заклав у Володимирі нову фортецю, побудував Золоті ворота з церквою за зразком київських Золотих воріт з церквою за зразком київських Золотих воріт. За його наказом зводили величні кам'яні храми.

Однак багато хто був незадоволений політикою Андрія Боголюбського. Будівельні роботи коштували дуже дорого і викликали збільшення поборів з населення.

Золоті ворота у Володимирі.
XII ст.

Вбивство Андрія Боголюбського.
Художник С.О. Кирилов

Топірець
Андрія Боголюбського

Бояри, зайняті своїми вотчинами, не хотіли брати участь у князівських походах. Змову проти князя очолили його наближені — брати Кучковичі. Вони зі спільниками увірвалися до покоїв Андрія і порубали його мечами. Після вбивства жителі Боголюбова підняли повстання. Будинки знаті були розграбовані, а князівські чиновники вбиті.

Чим відрізнялося правління Андрія Боголюбського від правління його батька Юрія Долгорукого?

5. Всеволод Велике Гніздо

В результаті усобиці, яка спалахнула після загибелі Андрія Боголюбського, на княжому престолі опинився його молодший зведений брат Всеволод (1176–1212). Він мав багато дітей, від чого він отримав прізвисько Велике Гніздо.

Всеволода називали великим князем володимирським. Згодом він став одним із наймогутніших правителів Руської землі. Автор «Слова про похід Ігорів» так представляє його військову силу: «Адже ти можеш Волгу розбризкати веслами, Дон шоломами вичерпати». Всеволод нерідко втручався у справи сусідніх князівств, суворо карав непокірних. Однак і йому не вдалося уникнути розпаду свого князівства. Вже за життя князь почав виділяти наділи своїм синам. Після його смерті в 1212 р. єдине до того Володимиро-Суздальське князівство подрібнилося на кілька питомих. Щоправда, після довгих усобиць сину Всеволода Юрію, який став великим князем володимирським, вдалося дещо зміцнити свою владу. Удільні князі підкорялися Юрію Всеволодовичу.

6. Культура Володимиро-Суздальської землі

У період роздробленості в різних землях Русі з'явилися місцеві культурні центри, де склалися власні традиції. Найбільш зримо вони втілилися в архітектурі. Характерною особливістю володимиро-суздальського зодчества стала пишність та урочистість будівель. Вони мали підкреслити силу володимирських князів. Замість цегли-плінфи у Володимиро-Суздальській землі як будівельний матеріал отримав поширення білий камінь — вапняк.

За Андрія Боголюбського у Володимирі було розпочато будівництво Успенського собору. Місце для храму було вибрано напрочуд вдало — на крутому березі річки Клязьми. Князь наказав

Успенський собор у Володимирі. XII ст.

Церква Покрова на Нерлі.
XII ст.

будувати цей храм вище за Софійський собор у Києві. В результаті 32-метровий Успенський собор виявився найвищою спорудою на Русі. Храм був багато прикрашений: підлога викладена кольоровою плиткою, стіни розписані фресками, стулки вхідних дверей оббиті мідними листами і вкриті золотим малюнком. Будівництво Успенського собору було закінчено вже за правління Всеволода Велике Гніздо. При ньому ж у Володимирі звели ще один чудовий собор — Дмитрівський.

За Андрія Боголюбського під Володимиром з'явилося диво руської архітектури — церква Покрови на Нерлі. Князь наказав побудувати її неподалік від своїх палат у Боголюбіві після смерті улюбленого сина. Ця невелика церква стала справжньою поемою з каменю. Творцям храму вдалося гармонійно поєднати в єдине ціле скромну красу навколишньої природи та вишукану простоту архітектурних ліній. Зовнішність храму породжує в серці тихий сум і щемливу ніжність.

Ще один прекрасний храм — Георгіївський собор — був зведений вже в XIII ст. у місті Юр'єві-Польському одним із синів Всеволода Велике Гніздо. Стіни собору були прикрашені химерними кам'яними рельєфами, що зображують рослини, звірів, святих — покровителів Володимиро-Суздальської землі на чолі з Георгієм Победоносцем.

Палац Андрія Боголюбського в Боголюбіві. XII ст. Реконструкція

У Володимиро-Суздальській землі будували не лише церкви. Як ви пам'ятаєте, князь Андрій заклав у Боголюбіві свій палац. Незабаром тут виріс дивовижний *архітектурний ансамбль*: двоповерховий кам'яний палац, храм, надбрамні переходи з галереями та двома вежами.

Місцеві особливості виявилися й у живопису. Вів, як і раніше, мав в основному релігійний характер. Але в церковному мистецтві все частіше стали бути присутні нецерковні сюжети. В обличчях святих було менше, ніж раніше, строгості й *аскетизму*, в їх рисах нерідко можна було побачити образ конкретних людей.

З XII ст. літописи почали вести у кожному великому князівстві. Літописці приділяли багато уваги місцевим подіям, відображали інтереси своїх князів, їхнє прагнення бути першими на Русі.

Серед літературних творів Північно-Східної Русі виділяються «Слово Данила Заточника» і «Моління Данила Заточника». Ці твори складаються з майстерно підібраних мудрих висловів з Біблії та інших книг, а також роздумів автора (або двох авторів) про нелегку долю незнатної, але розумної та освіченої людини.

Дмитрій Солунський.
Ікона XII ст.
з Володимиро-Суздальської
землі

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Володимиро-Суздальське князівство стало найбільш могутньою державою на території Русі.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Як відбувалося освоєння Північно-Східної Русі? Які особливості географічного розташування сприяли її успішному розвитку? **2.** Які були особливості системи управління у Володимиро-Суздальському князівстві? З чим вони пов'язані? **3.** Як князі Північно-Східної Русі зміцнювали свою владу? **4.** Що сприяло розвитку культури у Володимиро-Суздальському князівстві? Назвіть її найважливіші здобутки.

Працюємо з картою

1. Покажіть на карті територію Північно-Східної Русі.
2. Назвіть великі річки, що протікають територією Володимиро-Суздальської землі. Чи можна було по воді вийти у Чорне море?

у Балтійське море? З'ясуйте, де були організовані волоки для проходу суден у ці моря.

Вивчаємо документ

ПРО ВБИВСТВО КНЯЗЯ АНДРІЯ БОГОЛЮБСЬКОГО

Був у князя Яким, слуга, якому він довіряв. Дізнавшись від когось, що брата його князь велів стратити, збудився він по диявольському наущенню і примчав з криками до друзів своїх, злих спільників... і почав говорити: «Сьогодні його стратив, а завтра — нас, так промислимо про князя цього!» І задумали вбивство в ніч, як Юда на Господа.

Як настала ніч, вони, прибігши та схопивши зброю, пішли на князя, як дикі звірі, але, поки йшли вони до спальні його, пронизав їх і страх, і трепет. І бігли з ганку, опустившись у погребі, напилися вина... І вдерлися двоє вбивць, і накинулися на нього, і князь шпурнув одного під себе, а інші, вирішивши, що повалений князь, у п'ятьмах вразили свого, але після, розгледівши князя, схопилися з ним сильно, бо був він сильний. І рубали його мечами та шаблями, і рани списом йому завдали... Безчесні ж ці, вирішивши, що вбили його остаточно, взявши пораненого свого, понесли його геть і, здригаючись, пішли. Князь же, раптово вийшовши за ними, почав ригати і стогнати від внутрішнього болю, пробираючись до ганку. Ті ж, почувши голос, знову повернулися до нього... І тут прокляті підскачили і прикінчили його.

1. Як ставиться до вбивства князя літописець? Знайдіть у тексті слова і вирази, що підтверджують вашу відповідь. 2. Припустіть, коли могла бути записана ця розповідь: відразу після того, що сталося чи через якийсь час? Чому ви так вирішили?

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Від імені купця-іноземця напишіть у зошиті лист про відвідання ним Володимиро-Суздальського князівства.
2. Використовуючи Інтернет, підготуйте слайди для уявної екскурсії пам'ятками Ростова, Суздаля, Володимира (на вибір).
3. Використовуючи Інтернет і додаткову літературу, підготуйте повідомлення про виникнення Москви та походження її назви.
4. Дізнайтеся імена закордонних правителів — сучасників Андрія Боголюбського. Напишіть у зошиті список історичних діячів для рубрики «Історія в обличчях: сучасники».
5. Складіть список товарів, що ввозилися до Володимиро-Суздальської землі та вивозилися з неї.

Запам'ятовуємо нові слова

Архітектурний ансамбль — єдина за задумом споруда, що складається з декількох будівель.

Аскетизм — крайній ступінь помірності, відречення від життєвих благ.

§ 14**НОВГОРОДСЬКА РЕСПУБЛІКА**

Чому в Новгородській землі, на відміну від інших руських земель, склалася республіканська система управління?

1. Територія Новгородської землі

Центр Новгородської землі — Пан Великий Новгород — виник ще в IX ст. як поєднання трьох племінних селищ: слов'янського, мерянського і чудського. Він розташовувався по дорозі «з варяг у греки». Звідси йшли торгові дороги до Прибалтики, до німецьких земель, до Скандинавії. Дніпровським шляхом можна було потрапити до Причорномор'я, Візантії. Через озеро Ільмень і річку Мсту пролягав шлях до Волги, а звідти — на Волзьку Булгарію, країни Сходу.

«Пригородами» Новгорода вважався Псков, Ізборськ, Великі Луки, Торжок, Ладога. Всі ці міста служили важливими торговими і військовими опорними пунктами.

Поступово під владою Новгорода опинилася широка територія від Фінської затоки до Уралу, від Північного Льодовитого океану до верхів'їв Волги. Жителі цих далеких земель — карели та інші народи — платили Новгороду дань.

Новгородська торгівля.
Художник М.Ф. Некрасов

Перерахуйте народи, що проживали на території Новгородської землі.

2. Заняття новгородців

Більшість новгородських земель були малоприсадатні для землеробства, тому Новгороду не вистачало свого хліба. Його привозили із Володимиро-Суздальської землі.

Новгородці переважно займалися ремеслом і торгівлею. Вироби новгородських теслярів, ковалів, ткачів, гончарів, шкіряників, зброярів славилися по всій Русі. Новгородські човни плавали по північних морях. Дорогоцінне хутро, добуте скотарями і отримане у вигляді данини, приносило великий дохід боярам, що споряджали військово-промислові походи. Крім хутра, основними предметами заморської торгівлі новгородських купців були мед і віск високої якості. Продавали також лляні тканини, вироблені шкіри, смолу, стройовий ліс.

Торгівля велася переважно з німецькими і датськими купцями, а також з Візантією, країнами Сходу. У Новгороді існували торгові двори і храми для іноземних купців. Ці купці везли до міста сукно, метали, вино, предмети розкоші. Новгородці вели жваву торгівлю і на території Русі. Вони проникали у найвіддаленіші руські землі.

3. Основні категорії населення Новгорода

Найчисленнішою категорією населення Новгорода були ремісники. Багато вулиць і навіть цілі райони міста (кінці) отримали свої назви за професією ремісників, що оселилися тут: Теслярський кінець, вулиці Ковальська, Гончарна, Щитна. Новгородські ремісники працювали переважно на замовлення, але частину виробів продавали на міському торгу (ринку).

Надзвичайно впливовою силою було новгородське купецтво. Воно вело свою торговельну і промислову діяльність *артілями*, що являли собою добре озброєні загони. Таких артільей у Новгороді було кілька десятків, залежно від товарів, якими їх члени промишляли, або місцевості, куди вони ходили торгувати.

Найзаможніші новгородські купці входили до об'єднання, яке називалося «Іванове сто». Для того, щоб вступити в нього, потрібно було внести до загальної скарбниці дуже великий внесок і пожертвувати значну суму на користь церкви Іоанна Предтечі. Біля церкви розташовувався гостинний двір, де купці складали свої товари, а також знаходилася гридниця, де вони проводили ділові наради. Тут же відбувався торг. За правильністю ваги та торгівлі спостерігали виборні люди. Сперечання, що

виникли між торговцями та покупцями, вирішувались у спеціальному торговому суді.

Купці, що входили до «Іванового сто», мали великі переваги перед рештою торгових людей. Для охорони торгових караванів їм виділяли

Церква Іоанна Предтечі на Опоках. Тут зберігались зразки мір для виміру і зважування товарів

збройний загін. Ставши членом «Іванова ста», купець займав почесне становище і в міському житті.

Як називалося об'єднання купців в середньовічних містах в західній Європі?

Однак найбільшу перевагу в Новгороді мали бояри. Новгородські бояри ще в період єдиної Давньоруської держави отримали право збирати данину з населення, частину її відправляючи київському князеві. Боярські землі, ліси, рибні угіддя давали основну торгову продукцію — хутро, мед, віск, рибу. Бояри разом із купцями нерідко організовували далекі походи. Володіючи незліченними багатствами, бояри мали можливість проводити політичне життя Новгорода.

4. Політичні особливості Новгородської землі

На початку XII ст. у Новгороді склалася республіканська форма правління. Цим політичний устрій Новгородської землі відрізнявся від устрою інших руських земель-князівств.

Яка держава першою у світі почала називатися республікою?
Якого року вона виникла?
Які республіки існували в Західній Європі в Середні віки?

Новгородське віче. Художник А.М. Васнецов

Верховною владою в Новгороді володіло віче. Символом народовладдя був вічовий дзвін, удари якого сповіщали про скликання віча. Народні збори вирішували питання війни і миру, обирали вищих посадових осіб, запрошували і виганяли князів.

Вищим посадовцем був *посадник*. Він відав усіма новгородськими землями, очолював суд Новгорода, призначав і зміщував різних посадових осіб, спостерігав за діяльністю князя, виступав із ним на чолі війська, керував зовнішньої політикою.

Помічником посадника був *тисяцький*. Він здійснював контроль за податковою системою, відав торговим судом і очолював у походах міське ополчення. Якщо посадник був боярином, то тисяцький представляв у міському управлінні купців, ремісників, «менших» людей.

Глава Руської православної церкви в Новгороді — *владика* (єпископ, пізніше архієпископ) — також обирався на віче. Він зберігав скарбницю Новгорода, відав державними землями, брав участь у керівництві зовнішньої політики, спостерігав за торговими заходами, очолював церковний суд. При його дворі вівся літопис. Посада владики, на відміну від інших, була довічною.

Становище князя у Новгородській республіці було своєрідним. Його разом із дружиною віче запрошувало з інших земель. Князь мав очолити всі збройні сили у разі війни. Віче укладало з ним договір. Князь не мав права втручатися у справи міського управління. Йому і його боярам не дозволялося мати володіння у Новгородській землі, вести торгівлю. Якщо князь порушував договір, віче проганяло його — «вказувало шлях».

Церква Святого Георгія в Ладозі.
Зведена 1165 р. на пам'ять
про перемогу ладожан
і новгородців над шведами

Прагнучи недопущення посилення княжої влади, новгородці довго не затримували своїх князів. З 1095 по 1304 р. на новгородському престолі побувало близько 40 осіб із трьох князівських гілок — суздальської, смоленської та чернігівської. Відсутність своєї княжої династії дозволяло Новгородській землі, на відміну інших руських земель, уникнути дроблення і зберегти свою єдність. Щоправда, з часом від Новгорода відпав Псков, де склалася самостійна республіка.

5. Культура Новгородської землі

Визначальними рисами новгородської культури були її простота і доступність. Вічові порядки, волелюбність і висока політична активність міського населення впливали на особливості культурного розвитку Новгородської землі.

Церква Спаса на Нередиці
під Новгородом. XII ст.

Церква Параскева П'ятниці
в Новгороді. XII ст.

Кам'яне зодчество в Новгородській землі згодом втратило свою колишню *монументальність*. Замовниками храмів найчастіше були бояри, купці, громади парафіян. Церкви почали будувати невеликими та одноголовими. Але ця простота була дуже виразною, храми чудово вписувалися в навколишній пейзаж. Багато церкв було зведено не тільки в Новгороді, а й у його «передмісті» — Пскові, Ладозі.

У Ладозі було збудовано церкву Святого Георгія. Невідомі зодчі поставили храм на самому березі Волхова, і його було видно з купецьких і рибальських човнів, що пропливали повз. Присадкуватий, з шоломовидною главою храм, наче гриб, виростає з кам'янистої землі.

Своєрідністю відзначалося і новгородське літописання. У ньому фігура князя відступала на задній план. Зате дуже докладно висвітлювалися події міського життя, участь у ньому городян.

Жителі Новгородської республіки відрізнялися тим, що були у своїй більшості грамотними людьми. Адже заняття ремеслом та торгівлею вимагало чималих знань, уміння рахувати та писати. Про повсюдне використання писемності у побуті свідчать берестяні грамоти. Вони являють собою особисті листи і записки, господарські записи, боргові розписки, заповіти тощо.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Новгород багато в чому відрізнявся від інших земель Русі. Тут складалася особлива форма політичного устрою. Вищим органом влади поступово ставало міське зібрання — віче, яке могло запрошувати князів на новгородський престол і позбавляти їх влади і обирало найважливіших посадових осіб.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Як географічні та природно-кліматичні умови вплинули на заняття новгородського населення?
2. Які основні риси республіканського устрою? Як вони проявилися у Новгороді?
3. Як ви вважаєте, чому саме у Новгороді склалася республіканська форма правління?
4. У чому виражалось обмеження прав князів у Новгороді?
5. Які причини зумовили особливу роль духовенства в Новгороді?
6. У чому полягали особливості новгородської культури? Які причини виникнення цих особливостей?

Працюємо з документом

З ПАТІЇВСЬКОГО ЛІТОПISУ

1 136 р. новгородці закликали псковичів і ладожан і задумали вигнати князя свого Всеволода ... а прийняли його сина Володимира. А ось у чому звинувачували його: не береже смердів... біг з поля битви попереду всіх, а через те багато вбитих... В літо 1137 біг Костянтин посадник до Всеволода і кілька інших добрих мужів... Того ж літа прийшов князь Всеволод Мстиславич у Псков, бажаючи сісти знову на столі своєму в Новгороді, покликаний таємно новгородськими та псковськими мужами, його прихильниками. І як почуто було, що Всеволод у Пскові... і великий заколот був у Новгороді, і побігли інші до Всеволода в Псков, і взяли на пограбування будинки їх... та ще й те шукали, хто прихильник Всеволода з бояр, із тих взяли по півтори тисячі гривень і дали купцям споряджатися на війну; брали і з невинних.

1. Як ставиться літописець до князя Всеволода Мстиславича? Доведіть свою думку цитатами з документа.
2. У чому новгородці звинувачували князя Всеволода?
3. На основі документа зробіть висновки про взаємини між князями та новгородцями, між різними угрупованнями серед самих новгородців.

Працюємо з картою

1. Покажіть на карті кордони Новгородської землі, основні торгові шляхи, що йдуть через Новгород.
2. Доведіть, використовуючи карту, що Новгород справді розташовувався шляхом «з варяг греки».

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Порівняйте природно-географічні умови Новгородської та Володимиро-Суздальської земель. Які з них сприяли перетворенню Новгородської землі на одну з найбагатших на Русі?
2. Що було спільного у Новгороді і міст-республік, що існували в Європі в Середні віки, і що їх розрізняло?

3. Чому, незважаючи на те, що главою Новгороду був князь, ми говоримо про Новгородську республіку?
4. Напишіть у зошиті лист від імені німецького купця про його поїздку до Новгороду.
5. Використовуючи Інтернет, підготуйте екскурсію для однокласників по Торговій або Софійській стороні Великого Новгороду.

Запам'ятовуємо нові слова

Артіль — об'єднання людей для спільної роботи.

Монументальний — величний, що вражає величиною, потужністю.

Республіка — форма державного правління, за якої верховна влада належить виборним особам.

ПІВДЕННІ І ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА

Матеріал для самостійної роботи і проектної діяльності

Як географічне положення та природні умови позначалися на особливостях розвитку різних руських князівств?

1. Київське князівство

Спочатку територія Київського князівства займала значний простір по обидва береги Дніпра. Але в другій половині XII ст. з нього виділилися Переяславське, Турово-Пінське князівства, а частина земель відійшла до Волинського князівства.

Які обставини сприяли зменшенню значення Києва?

Князівський замок у місті Любечі недалеко від Києва.
Реконструкція Б.О. Рибаківа за даними археологічних розкопок

Золоті ворота в Києві. XII ст.
Реконструкція

У Київському князівстві було багато боярських вотчин. Їх центрами були укріплені замки з великою кількістю жителів і озброєними дружинами. Для захисту Київської землі від набігів половців князі залучали тих кочівників, які були витіснені половцями зі степів. Їх називали «чорними клобуками», і вони несли прикордонну службу у південних та південно-східних межах князівства.

В умовах політичної роздробленості Київське князівство спочатку зберігало особливе становище. Незважаючи на фактичну незалежність нових князівств, ще довго продовжувало існувати уявлення про єдність Русі, про Київ як столицю, про верховенство київського князя (князя всієї Русі) над усіма іншими князями. Тут же

продовжувала бути резиденція митрополита Київського і всієї Русі. У Києво-Печерській монастир звідусіль йшли паломники. На початку XIII ст. тут почалося створення Києво-Печерського патерика — збірки оповідань про заснування цього монастиря і житій його найбільш відомих ченців. Патерик у багатьох списках розходився по всіх руських землях.

Проте неперервна боротьба князів за київський престол часто призводила до розорення Києва.

Київське князівство продовжувало залишатися і центром боротьби з кочівниками. За закликами великого князя до Києва свої війська направляли Галицьке, Волинське, Туровське, Смоленське, Чернігівське, Сіверське, Переяславське та інші князівства.

2. Чернігівське князівство

Одним із найпотужніших та економічно сильних на Русі було Чернігівське князівство. Воно не тільки займало великі родючі землі на лівому березі Дніпра, а й ішло далеко на схід, до рязанських і муромських земель.

Чернігів був одним із найбільших руських міст. Розвинене ремесло було основою його економіки. Через своє географічне розташування місто було одним із важливих центрів торгівлі на Русі. Його купці торгували не тільки у Києві, Новгороді, Смоленську і Галичі, а й у багатьох європейських країнах. У далекому Лондоні їх товари хвалили за якість та прийнятну ціну.

Княжий палац
у Чернігові.
Реконструкція за
даними археологічних
розкопок

Чернігів був одним із церковних центрів Русі. Тут була резиденція єпископа. У місті було збудовано Свято-Преображенський та Троїцький собори — одні з перших кам'яних храмів на Русі.

Родоначальник чернігівської династії князь Олег Святославич був не лише хоробрим воїном, а й умілим дипломатом. Одним із перших на Русі він встановив союзницькі відносини з половцями. Але за його спадкоємців князівство стало поступово втрачати минулий вплив.

Першим відокремилося Муромо-Рязанське князівство, потім ряд інших земель.

3. Смоленське князівство

Одним із найсильніших князівств Русі було Смоленське. При владі там утвердилася династія нащадків Мстислава Великого. Смоленські князі брали активну участь в усобицях в сусідніх землях, неодноразово займали київський престол. Разом з іншими князями вони здійснювали походи проти половців, інших ворогів. Купці зі Смоленська торгували по всіх руських землях, ходили вони і в далекі країни. Збереглося кілька договорів про вільну торгівлю між Смоленськом та німецькими землями. Один із них закінчувався словами: «...щоб світ не був зруйнований, і щоб руському і німцеві любо було».

4. Галицько-Волинське князівство

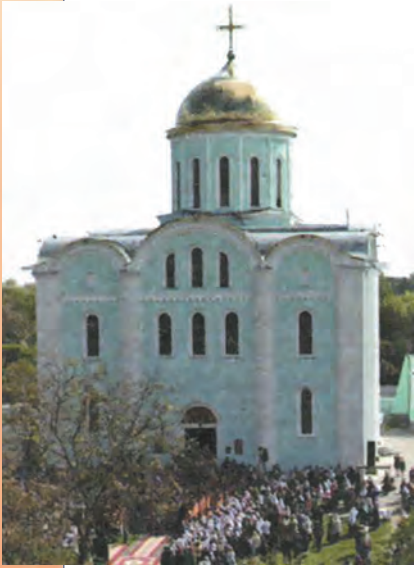
Одним з найбільших і найвпливовіших князівств на Русі було Галицько-Волинське. Спочатку склалося два князівства — Волинське, де правили нащадки Володимира Мономаха, та Галицьке. Галицьке князівство досягло свого розквіту за часів князя Ярослава Осмомисла (Осмомисл означає «вісім умів»). Він довго боровся з боярами за зміцнення своєї влади. Про його могутність йшлося у «Слові про похід Ігорів», а дочка цього князя — Ярославна, дружина Ігоря Святославича, — стала героїнею «Слова...». Однак після смерті Ярослава Осмомисла князівство занепало.

Наприкінці XII ст. відбулося об'єднання Галицького та Волинського князівств під владою волинських князів. Сусідами об'єднаної землі на південному заході були Угорське королівство, на заході — Польське королівство, а пізніше на півночі — Велике князівство Литовське.

Основу сили Галицько-Волинської землі становили не тільки розвинені землеробство, скотарство і ремесло, а й видобуток солі, що

Ярославна.
Художник
І.С. Глазунов

Успенський собор
у Володимир-Волинському.
XII ст.

приносила величезні доходи. Вигідне географічне положення князівства, що знаходилося на перетині торгових шляхів між Європою, Візантією, північними та східними руськими землями і перетворювало його на один із великих торгових центрів. Процвітання князівства сприяло те, що цих місць практично не досягали половці. Щоправда, його нерідко руйнували угорці, поляки, литовці.

Засновником князівства і першим галицько-волинським князем був Роман Мстиславич, праправнук Володимира Мономаха. У 1202 р. він став ще й великим князем київським. У його руках зосередилася влада над територією, що дорівнює Священній Римській імперії. Князю доводилося безперервно боротися з різними боярськими угрупованнями, які прагнули послабити князівську владу. Польща та Угорщина постійно втручалися у цю боротьбу. Роман у свою чергу підтримував міцні зв'язки зі своїми прихильниками у цих державах. Князь відзначався войовничою вдачею. Його походи проти половців, так само як і боротьба з Польщею та Угорщиною, носили практично безперервний характер. Роман загинув 1205 р. під час чергового походу до Польщі.

Усобиці в Галицько-Волинській землі розгорілися ще сильніше. Бояри, які прагнули посилити свій вплив, вигнали малолітнього спадкоємця князя Романа Данила. Однак на допомогу йому та його матері прийшли бояри з інших угруповань, а також угорці. Боротьба йшла зі змінним успіхом майже 40 років. Данило Романович, що подорослішав, опирався на молодших дружинників.

З великими труднощами князь зміг остаточно утвердитися у Волинському, а потім і Галицькому князівствах. Відновивши спокій і порядок, Данило, якого прозвали Галицьким, налагодив торгівлю з Візантією, Німеччиною, іншими країнами. На західному кордоні він заснував чимало міст, у тому числі Львів, названий на честь сина князя Льва.

А в 1240 р. Данило Галицький об'єднав під своєю владою (як і батько) ще й Київську землю. Пізніше римський папа подарував йому титул короля Русі.

Особливості історії Галицько-Волинського князівства позначилися і на його культурі. Маючи у своїй основі єдине загальноруське коріння, вона була відкрита для впливу як східної, так і західної культурних традицій. Це виявилось і в тому, що релігійний вплив на культуру йшов з боку не тільки православ'я, а й католицтва.

У Південно-Західній Русі було розвинуте літописання. До нас дійшов «Галицько-Волинський літопис», який яскраво описує події тих далеких років.

Процвітало кам'яне будівництво. З каменю зводили не лише храми, князівські палаци, а й будинки знаті та багатих городян. Часто для будівництва запрошували майстрів з інших країн. Тому деякі будівлі мали риси, характерні для західноєвропейської архітектури. Особливо багато таких будівель було у Галичі. Археологи виявили там до 30 кам'яних споруд. Вони створювалися не з цегли, а з місцевого каменю, прикрашалися керамічними плитками із зображеннями тварин і рослин. Одним із найважливіших видів мистецтва у Галицько-Волинському князівстві був живопис. Фресками було прикрашено княжий палац у Галичі.

ПІДВЕДЕМО ПІДСУМКИ

Всі руські землі, зберігаючи спільні риси, мали свою специфіку в економічному та політичному розвитку, а також особливості культури.

Питання і завдання для роботи з текстом параграфа

1. Що впливало на розвиток Київського князівства в XII — на початку XIII ст.?
2. У чому полягали особливості історії Чернігівського та Смоленського князівств у XII — на початку XIII ст.?
3. Порівняйте географічні, природно-кліматичні умови та особливості розвитку Галицько-Волинської та Володимиро-Суздальської земель. Як вони впливали на історію цих земель?
4. У яких сферах життя Галицько-Волинського князівства особливо позначалася близькість західноєвропейських країн? Які це мало наслідки?

Працюємо з картою

1. Покажіть на карті території Київської, Чернігівської, Смоленської, Галицько-Волинської земель. З якими ще землями та державами вони межували? 2. Якими річками можна було дістатися з одного з цих князівств до інших руських князівств?

Вивчаємо документ

З «ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISУ»

Збудував Данило церкву Святого Іоанна, красиву й ошатну. Будівлю її було влаштовано так: чотири склепіння; у кожному кутку — арка, що

стояла на чотирьох людських головах... Три вікна були прикрашені римським склом [вітражами]. При вході до вітаря стояли два стовпи з цілого каменю, а над ними склепіння та купол, прикрашений золотими зірками на блакиті. Підлога всередині була відлита з міді та чистого олова, і блищала вона, як дзеркало... Візерунки, різнокольорові та золоті, зроблені умільцем Авдієм... Скульптурні прикраси були пофарбовані всіма квітами та золотом. Зовнішні фрески були надзвичайно гарні... Ікони дивовижні... Данило прикрасив ікони коштовним камінням та золотим бісером. Дзвони він привіз із Києва, а інші були відлиті тут...

1. Оцініть роботу майстрів — будівельників храму, описану в документі.
2. Використовуючи Інтернет, дізнайтеся, як називався сплав, з якого було відлито підлогу храму.

Думаємо, порівнюємо, міркуємо

1. Використовуючи текст підручника й Інтернет, створіть родовідне (генеалогічне) древо від Рюрика до чернігівського князя Олега Святославича.
2. Використовуючи Інтернет і додаткову літературу, складіть хроніку життя князя Данила Галицького у зошиті.
3. Запропонуйте назву для документального фільму, який був би знятий за матеріалами параграфа.

ПОВТОРЮЄМО І РОБИМО ВИСНОВКИ

1. Які причини роздробленості на Русі. Чи можна говорити про схожість причин наступу періоду роздробленості на Русі і в країнах Західної Європи?
2. У чому полягали головні позитивні і негативні наслідки наступу періоду роздробленості на Русі?
3. Порівняйте особливості розвитку значних руських земель у період роздробленості.
4. Назвіть найбільш значущих правителів різних руських князівств.

Учебное издание

Арсентьев Николай Михайлович
Данилов Александр Анатольевич
Стефанович Петр Сергеевич
Токарева Александра Яковлевна

ИСТОРИЯ РОССИИ 6 КЛАСС

Учебник для общеобразовательных организаций
В двух частях
Часть 1
(на украинском языке)

Навчальне видання

Арсентьев Микола Михайлович
Данилов Олександр Анатолійович
Стефанович Петро Сергійович
Токарева Олександра Яківна

ІСТОРІЯ РОСІЇ 6 КЛАС

Підручник для загальноосвітніх організацій
В двох частинах
Частина 1

Переклад з російської на українську мову *І. О. Бронич*

Коректор *Т. М. Ніязова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Надькіна*

Підписано до друку 17.04.2024. Формат 84×108/16. Гарнітура Century Schoolbook, Arial.
Навч.-вид. арк. 10,02. Тираж 55 прим. Замовлення №
ДОЗ ДПО «ІРОіПК», 3300, м. Тирасполь, вул. Каховська, 17.

Віддруковано з готового оригінал-макету на ДУВП «Бендерська друкарня „Поліграфіст“»
Міністерства цифрового розвитку, зв'язку і масових комунікацій ПМР. 3200, м. Бендери, вул. Пушкіна, 52